



**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ**  
**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**  
**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**  
**«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:**  
**ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

**ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ**  
**ΤΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ**  
**(Α.Μ.:1012202003002)**

**Θέμα: «Ευάγγελος Παπανούτσος (1900-1982): Η ζωή, το έργο και η εποχή του»**



**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωνσταντίνα Μπότσιου**  
**Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου**  
**Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς**

**ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2022**

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος .....	3
Εισαγωγή .....	4
<b>Α΄ Κεφάλαιο</b>	
Η ζωή του Ευάγγελου Παπανούτσου και η εκπαιδευτική του δράση.....	6
1.1. Πρώιμα χρόνια .....	6
1.2. Δεύτερη περίοδος- επιστροφή στην Ελλάδα .....	7
1.3. Τρίτη περίοδος εκπαιδευτικής δράσης.....	9
1.3.1. Αθήναιον.....	13
1.3.2. Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις .....	15
1.3.3. Παιδεία και Δικτατορία .....	21
1.3.4. Μεταρρύθμιση του 1976 .....	23
<b>Β΄ Κεφάλαιο</b>	
Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ως φιλόσοφος .....	25
2.1. Α΄ περίοδος-Τα πρώτα χρόνια της φιλοσοφικής πορείας.....	26
2.1.1. Πραγματισμός ή ουμανισμός.....	28
2.1.2. Ελευθερία της βουλήσεως (1924) .....	29
2.1.3. Η φιλοσοφία του Η. Bergson (1924).....	30
2.1.4. Η διάνοιξη του πνευματικού ορίζοντα .....	30
2.1.5. Διδακτορικές διατριβές.....	31
2.1.6. Διερεύνηση του φιλοσοφικού ορίζοντα .....	33
2.2. Β΄ περίοδος-Τα βασικά προβλήματα του φιλοσοφικού στοχασμού.....	36
2.3. Γ΄ περίοδος.....	38
<b>Γ΄ Κεφάλαιο</b>	
Το συγγραφικό έργο του Παπανούτσου .....	41
3.1. Το περιοδικό «Παιδεία»/«Παιδεία και Ζωή» .....	41
3.2. Συγγραφικά έργα.....	44
3.2.1. Γνωσιολογία .....	44
3.2.2. Φιλοσοφία και Παιδεία.....	45
3.2.3 Φιλοσοφικά Προβλήματα.....	46
3.2.4. Πρακτική Φιλοσοφία.....	47
3.3. Μεταφραστικές προσπάθειες .....	47
<b>Δ΄ Κεφάλαιο</b>	
Η εποχή του Ευάγγελου Παπανούτσου .....	48

4.1. Ο Ε. Παπανούτσος και οι Αρχαίοι.....	48
4.1.1. Αρχαιοελληνική Παιδεία του Ε. Παπανούτσου .....	48
4.1.2. Οι καθαρά φιλολογικές εργασίες του Ε. Παπανούτσου .....	50
4.1.3. Η παρουσία των Αρχαίων στα έργα του Ε. Παπανούτσου.....	51
4.1.4. Πώς οι Αρχαίοι διαμόρφωσαν την προσωπικότητα του Ε. Παπανούτσου	52
4.2. Δημοτικισμός και Εκπαίδευση.....	52
4.3. Ο Παπανούτσος και ο Καζαντζάκης.....	54
4.4. Ο Κοραής και ο Παπανούτσος.....	56
Επίλογος.....	63
Πηγές και Βιβλιογραφία .....	65
Παράρτημα .....	69
Περίληψη .....	70

## Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης με θέμα: «Ευάγγελος Παπανούτσος (1900-1982): Η ζωή, το έργο και η εποχή του» εκπονείται για την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών στο πρόγραμμα «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές» της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στην εργασία αυτή θα αναλυθεί η σημαντική προσωπικότητα του Ευάγγελου Παπανούτσου. Θα παρουσιαστεί η ζωή του, η εκπαιδευτική του δράση καθώς και η φιλοσοφική του πορεία. Επίσης, θα αναλυθεί το συγγραφικό του έργο. Τέλος, αναλύεται πόσο επηρεάστηκε από τους αρχαίους Έλληνες και η σχέση του με τον Καζαντζάκη και τον Κοραή.

Πληροφορίες για τη διατριβή αυτή αντλήθηκαν από τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, τη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, την προσωπική μου βιβλιοθήκη καθώς και από το διαδίκτυο.

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Κωνσταντίνα Μπότσιου για την πολύτιμη βοήθειά της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον κ. Θανάση Χρήστου και στον κ. Σωτήριο Ριζά για τη συμβολή τους. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και τους φίλους μου για την ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχαν το διάστημα εκπόνησης της εργασίας μου καθώς και για τον ενδιαφέρον που έδειξαν.

## Εισαγωγή

Η εργασία αυτή αποκοπεί στο να παρουσιάσει τη ζωή, το έργο και την εποχή του Ευάγγελου Παπανούτσου. Βασικοί στόχοι είναι να αναλυθούν η εκπαιδευτική του δράση και το φιλοσοφικό του έργο. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος γεννήθηκε στις 27 Ιουλίου του 1900 στον Πειραιά. Πατέρας του ήταν ο Παναγιώτης Παπανούτσος και μητέρα του η Ζηνοβία Κωστάλα. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος είχε τρία αδέρφια: την Ελένη, τον Νικόλαο και τη Χρυσούλα. Ο Παπανούτσος αφού ολοκλήρωσε το σχολείο, γράφτηκε στη Θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και το 1919 ολοκλήρωσε τις σπουδές του με Άριστα. Έπειτα, έχασε τον πατέρα του και υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία. Το 1920 ήταν καθηγητής στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και συγκεκριμένα στον Άγιο Νικόλαο Μελιτίνης Μάνης. Έπειτα, υπηρέτησε στο Αβερώφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας. Το διάστημα 1924-1926 σπούδασε στη Γερμανία και στη Γαλλία. Το 1927 επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια και συνέχισε να διδάσκει στο Αβερώφειο Γυμνάσιο. Ήταν φιλομαθής και έμαθε αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Επίσης, έγινε φίλος με τους συγγραφείς Γλαύκο Αλιθέρση, Στέφανο Πάργα και με τον Καβάφη τον ποιητή. Έπειτα, έγινε διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης με τη διατριβή του: "Το θεολογικό βίωμα στον Πλάτωνα" («Das Religiöse Erleben bei Platon»). Μεταγενέστεροι μελετητές αναφέρθηκαν σε αυτό το έργο αναδεικνύοντας την σημασία του στην μελέτη της φιλοσοφίας του Πλάτωνα. Το 1930-1931 ο Ευάγγελος Παπανούτσος με τον Ευάγγελο Πανέτσο ίδρυσαν δυο πειραματικές τάξεις για την εφαρμογή νέων διδακτικών μεθόδων. Την ίδια περίοδο ίδρυσαν μαζί την Ελληνική Διδασκαλική Ένωση. Από το 1931 μέχρι το 1944, μετά από πρόσκληση του Υπουργείου Παιδείας, ο Ευάγγελος Παπανούτσος επέστρεψε από την Αίγυπτο για να αναλάβει την οργάνωση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών της Ελλάδος. Ήταν η εποχή που το νεοελληνικό κράτος είχε σχεδόν τη μορφή που έχει και σήμερα.

Ο Παπανούτσος από το 1946 έως το 1967 ήταν τακτικός φιλολογικός συνεργάτης της εφημερίδας «Το Βήμα». Μετά την απελευθέρωση της χώρας διορίστηκε γενικός διευθυντής και αργότερα (1950 και 1963) γενικός γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας. Οι κυριότερες μεταρρυθμίσεις που οφείλονται στον Ευάγγελο Παπανούτσο ήταν, μεταξύ άλλων, η καθιέρωση της δημοτικής στην Εκπαίδευση, η επιμήκυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από εξάχρονη σε εννιάχρονη, ο διαχωρισμός της Μέσης Εκπαίδευσης στις βαθμίδες Γυμνασίου και Λυκείου και η κατάργηση των τελών της Εκπαίδευσης.

Επίσης, για είκοσι έτη δίδαξε ψυχολογία, παιδαγωγικά και φιλοσοφία, και στον μορφωτικό σύλλογο «Αθήναιον». Ακόμα υπήρξε αντιπρόεδρος του «Αθηναϊκού Τεχνολογικού Ομίλου» και βουλευτής επικρατείας στην πρώτη Δημοκρατική Βουλή. Μελετούσε και έμενε ενήμερος από τη διεθνή βιβλιογραφία, γράφοντας έργα φιλοσοφικά με μεγάλη αξία. Ήταν καινοτόμος στα εκπαιδευτικά θέματα ανέλυε ποιητικά έργα (Καβάφης, Σικελιανός), διακρίθηκε και ως θεατρικός κριτικός και αναλυτής επίκαιρων θεμάτων με πλήθος παρεμβάσεων. Επίσης, το 1976 ο Παπανούτσος πήρε το Α΄ βραβείο κριτικής δοκιμίου με το δοκίμιο: «Το δίκαιο της Πυγμής». Αναφορικά με το συγγραφικό του έργο, εξέδωσε δεκάδες βιβλία, σε αρκετές γλώσσες πέραν της ελληνικής όπως στην την αγγλική, την γαλλική και την γερμανική. Τέλος, μετέφρασε φιλοσοφική βιβλιογραφία. Αναμφισβήτητα οι ιδέες του Παπανούτσου για τη Φιλοσοφία και την Παιδεία επηρέασαν αποφασιστικά την ελληνική κοινωνία.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά τη ζωή του Ε. Παπανούτσου και την εκπαιδευτική του δράση σε τρεις περιόδους. Συγκεκριμένα παρουσιάζεται η δράση του μέχρι το 1930, έπειτα από το 1931 έως το 1944 και τέλος από το 1944 μέχρι και τον θάνατό του το 1982. Αναλύεται το «Αθήναιον», οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και η Παιδεία την περίοδο της δικτατορίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο Ε. Παπανούτσος ως φιλόσοφος. Περιγράφονται τα πρώτα χρόνια της φιλοσοφικής του πορείας και έπειτα τα βασικά προβλήματα του φιλοσοφικού του στοχασμού. Στο τρίτο υποκεφάλαιο ακολουθεί η φιλοσοφική πορεία του Παπανούτσου μετά την κατοχή καθώς και η περιγραφή των έργων του: «Αισθητική» και «Νεοελληνική Φιλοσοφία».

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται το συγγραφικό έργο του Παπανούτσου. Πρώτα περιγράφεται το περιοδικό «Παιδεία», στη συνέχεια αναλύονται γνωστά συγγραφικά έργα του φιλοσόφου καθώς και μεταφραστικές προσπάθειες που είχε κάνει.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής αυτής αφορά την εποχή του Παπανούτσου. Η αρχή του κεφαλαίου αυτού αναφέρεται στον Παπανούτσο και στους αρχαίους Έλληνες. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και έπειτα η «σχέση» του Παπανούτσου με τον Καζαντζάκη. Τέλος, παρατίθενται οι απόψεις του Παπανούτσου και του Κοραή για την ανθρωπότητα.

## Α' Κεφάλαιο

### Η ζωή του Ευάγγελου Παπανούτσου και η εκπαιδευτική του δράση

#### 1.1. Πρώιμα χρόνια

Ο Παπανούτσος γεννημένος το 1900 με καταγωγή από το Σοπωτό Αχαΐας αφού τελείωσε το σχολείο σπούδασε Θεολογία στην Αθήνα και αποφοίτησε το 1919 με άριστα. Ο Παπανούτσος έχασε πολύ μικρός τον πατέρα του και ήταν προστάτης της οικογένειας. Τα πρώτα βήματα του Ε. Παπανούτσου στην εκπαιδευτική του πορεία ξεκίνησαν το 1920 από ελληνικό σχολείο της Μάνης, στο οποίο διητέλεσε καθηγητής για λίγους μήνες. Μετέπειτα πήγε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου στην οποία υπήρχε πολυμελής ελληνική κοινότητα. Στην Αλεξάνδρεια ήταν καθηγητής στο Αβερύφειο Γυμνάσιο για μία δεκαετία 1921-1931<sup>1</sup>. Από την περίοδο αυτή απουσίασε για δύο χρόνια 1924-1926 για σπουδές στη Γαλλία και στη Γερμανία. Στη Γερμανία σπούδασε Φιλοσοφία, Παιδαγωγικά και κλασική Φιλολογία. Τις σπουδές αυτές τις χορήγησε ένα εύρωστος και σπουδαγμένος Αλεξανδρινός.

Στην Αλεξάνδρεια, η οποία άκμαζε και σε οικονομικό και σε πνευματικό επίπεδο, ο Παπανούτσος γνώρισε ανθρώπους οι οποίοι τον επηρέασαν στη μετέπειτα πορεία του. Οι πιο σημαντικοί απ' αυτούς ήταν: ο χειρουργός Παύλος Πετρίδης και ο αδελφός του Γιώργος Πετρίδης χημικός, οι συνάδελφοί του από το Αβερύφειο Ευάγγελος Πανέτσος και Μιχάλης Χατζηδημητρίου (Γλαύκος Αλιφέρσης λογοτέχνης), ο Νίκος Ζελίτας (Στέφανος Πάργας) που ήταν Διευθυντής των Γραμμάτων, ο Θανάσης Μαρσέλλος και ο Κ. Π. Καβάφης<sup>2</sup>. Ο Παπανούτσος έμαθε ξένες γλώσσες όπως τη γαλλική, τη γερμανική και μετέπειτα την αγγλική γλώσσα. Έτσι μπόρεσε να μελετήσει διεθνή βιβλία τα οποία έβρισκε στα μεγάλα βιβλιοπωλεία της Αλεξάνδρειας.

Άλλοι άνθρωποι που τον επηρέασαν και τον βοήθησαν να βρει τον πνευματικό προσανατολισμό του κατά την περίοδο που σπούδαζε στο εξωτερικό ήταν: ο εκπαιδευτικός σύμβουλος Μίλτος Κουντουράς, ο Κοινωνιολόγος Δημοσθένης Δανιηλίδης, ο Κοινωνιολόγος Μιχάλης Κυριακός, ο Διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Γεράσιμος Κοκκίνης και ο Απόστολος Αποστολόπουλος

<sup>1</sup> Ομιλος για την UNESCO Τ.Λ.Ε.Ε. Ευάγγελος Παπανούτσος. Παιδαγωγός, Φιλόσοφος, Οραματιστής. 14.5.2013, διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=pn7dG6bAfw4>, ημερομηνία προσπέλασης 25.5.2022 και Θ. Σταύρου, «Ευάγγελος Παπανούτσος. Φιλόσοφος-εκπαιδευτικός συγγραφέας», στο: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981, σ. 46-47

<sup>2</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1982, σ. 23-24, στο εξής βλ. Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*

(δημοσιογράφος)<sup>3</sup>. Ξένοι καθηγητές που επηρέασαν τον Παπανούτσο ήταν ο Spranger στο Βερολίνο, ο Kroh στην Τυβίγγη και ο Fauconnet στη Σορβόνη.

Το 1927 όπου επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια κατάλαβε πόσο είχε επηρεαστεί από το εξωτερικό ως προς το διδακτικό καθεστώς και γενικά ως προς το σχολικό περιβάλλον του Αβερώφειου. Ήθελε να κάνει αλλαγές στον τρόπο διδασκαλίας κ. ά.. Έτσι, μαζί με το συνάδελφό του Ευάγγελο Πανέτσο ζήτησαν από τη διεύθυνση του σχολείου και τη σχολική Εφορεία της Κοινότητας να φτιάξουν δύο πειραματικές τάξεις. Στις τάξεις αυτές θα δίδασκαν κυρίως οι δυο τους, Νέα και Αρχαία Ελληνικά, Ιστορία, Θρησκευτικά, και Γεωγραφία. Επίσης, θα χρησιμοποιούσαν νέες μεθόδους εργασία και ζωής για να αποκτήσουν περισσότερο ενδιαφέρον οι μαθητές για το σχολείο. Μετά από αντιρρήσεις, κατάφεραν τελικά να ιδρύσουν τις τάξεις αυτές για τη χρονιά 1930-1931. Οι αντιδράσεις όμως ήταν έντονες, πολλοί υποστηρίζαν ότι προκαλούνται διακρίσεις στους μαθητές κι έτσι ο Παπανούτσος και ο Πανέτσος έφυγαν από την Αλεξάνδρεια κι επέστρεψαν στην Ελλάδα<sup>4</sup>.

## 1.2. Δεύτερη περίοδος- επιστροφή στην Ελλάδα

Τον Οκτώβριο του 1931, ο Παπανούτσος κλήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας να ιδρύσει και να διευθύνει το Διδασκαλείο της Μυτιλήνης. Τη θέση αυτή την οφείλει στη γνωριμία του με τον Γεώργιο Παπανδρέου και στον Μίλτο Κουντουρά. Ο Παπανούτσος δέχθηκε φυσικά την πρόταση, απογοητευμένος από το Αβερώφειο αφού δεν του επέτρεπαν να κάνει ουσιαστικές αλλαγές<sup>5</sup>.

Δημιούργησε από την αρχή το Διδασκαλείο της Μυτιλήνης. Έπειτα, καταργήθηκαν τα Διδασκαλεία και στη θέση τους έγιναν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες στις οποίες εργάστηκε ο Παπανούτσος. Όλα εκείνα τα χρόνια ο Παπανούτσος ήταν ενθουσιασμένος με τη δουλειά του και ένιωθε χρέος του να δημιουργήσει το νέο δάσκαλο με τις νέες του ιδέες, αλλά αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες. Η Ελλάδα τότε δεν ήταν ανοιχτή σε κάτι νέο και πρωτοποριακό. Μετά την πτώση της φιλελεύθερης Κυβέρνησης του Βενιζέλου (1931), ξεκίνησαν οι δυσκολίες. Δεν υπήρχε πρόοδος στην Παιδεία και τα όνειρα του Παπανούτσου δεν πραγματοποιήθηκαν<sup>6</sup>.

Ο Παπανούτσος εργάστηκε από το 1931 έως το 1936 ως διευθυντής στην Παιδαγωγική Ακαδημία της Αλεξανδρούπολης. Τότε αλληλογραφούσε με τον

<sup>3</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 24

<sup>4</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 26

<sup>5</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 30

<sup>6</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 31



σπουδαίο καθηγητή, δημοτικιστή Αλέκο Δελμούζο μέσω του Βασίλη Τατάκη. Η Ασφάλεια έκανε λογοκρισία στις επιστολές αυτές, τις θεώρησε ύποπτες και κατήγγειλε και τους τρεις στο Υπουργείο Παιδείας. Το θέμα της αλληλογραφίας ήταν για μια εργασία που έγραφε ο Παπανούτσος σχετική με το παιδαγωγικό ήθος, την πεστοαλότζεια αγάπη και τον πλατωνικό έρωτα. Χρησιμοποιούσαν συντομογραφίες για παράδειγμα «Πλ» αντί για Πλάτωνα και έτσι δημιουργήθηκαν υπονίες για συνομωσίες<sup>7</sup>. Έτσι, ο Παπανούτσος στάλθηκε το 1937-1938 υποδιευθυντής και έπειτα διευθυντής στην Παιδαγωγική Ακαδημία Ιωαννίνων<sup>8</sup>. Εκεί ο Παπανούτσος είχε την εύνοια του Υπουργού Γεωργακόπουλου και γενικότερα τον εκτιμούσαν σαν άνθρωπο και σαν παιδαγωγό. Όμως, ο εκπαιδευτικός Σύμβουλος Σπ. Καλλιάφας και ο Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης στα Γιάννενα Δ. Παπούλιας δημιούργησαν προβλήματα στον Παπανούτσο και τον κατήγγειλαν. Ο Παπανούτσος με τον Παπούλια ήταν πολύ καλοί συνάδελφοι στα Γιάννενα και δεν περίμενε ποτέ ότι θα του φερόταν έτσι. Ο Παπούλιας ήταν αρχηγός στη Μεταξική Νεολαία Ηπείρου, φανατικός οπαδός της Δικτατορίας. Ο Καλλιάφας αντιπαθούσε τους δημοτικιστές και ήταν εναντίον του Παπανούτσου γιατί ο τελευταίος όταν ήταν στην κριτική επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας (1932) δεν ενέκρινε παιδαγωγικά βιβλία του. Ο Παπούλιας ζήτησε από τον Παπανούτσο το βιβλίο «Το παιδί και το σπίτι» ενός Αμερικανού γιατρού (Liber) που δίδασκε στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Σε αυτό το βιβλίο ο Παπούλιας σημείωσε κάποια αποσπάσματα και τα έστειλε στην Ασφάλεια Αθηνών καταγγέλλοντας τον Παπανούτσο ότι δίδασκε ιδέες που δεν συμβάδιζαν με την Ελληνική παράδοση και το πρόγραμμα της Κυβέρνησης<sup>9</sup>. Το ίδιο υποστήριξε και ο Καλλιάφας ο οποίος επιθεώρησε το 1938 την Παιδαγωγική Ακαδημία στα Ιωάννινα. Έτσι, το Υπουργείο Ασφάλειας απαγόρευσε την κυκλοφορία του βιβλίου «Περί Ηθικής» του Παπανούτσου και το Υπουργείο Παιδείας με Υπουργό το Νικ. Σπέντζα αφαίρεσε τις περισσότερες αρμοδιότητες από τον Παπανούτσο. Το 1938-1939 ο Παπανούτσος ήταν καθηγητής στην Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία της Αθήνας<sup>10</sup>.

Από το 1939 έως και το 1943 ο Παπανούτσος διεύθυνε την Παιδαγωγική Ακαδημία της Τρίπολης. Είχε πολύ καλή συνεργασία με τους συναδέλφους του και

<sup>7</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 35-36

<sup>8</sup> Πανελλαδικές 2022: Ποιος ήταν ο Ευάγγελος Παπανούτσος, στο: *Τα νέα*, 6.6.2022, <https://www.tanea.gr/2022/06/06/greece/education/panelladikes-2022-poiios-itan-o-eyaggelos-rapanoutsos/>, ημερομηνία προσπέλασης 24.6.2022

<sup>9</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 38

<sup>10</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 39

τότε εκδόθηκε το διδακτικό του έργο «Στοιχεία Ψυχολογίας» για την Ε΄ τάξη του Γυμνασίου<sup>11</sup>.

Το 1943-1944 ο Παπανούτσος ήταν διευθυντής στη Ράλλειο Παιδαγωγική Ακαδημία του Πειραιά. Στη θέση αυτή τοποθετήθηκε από τον Υπουργό Ν. Λούβαρη με τη βοήθεια του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας και φίλου του Ηλία Λάγιου. Μετά την Ακαδημία αυτή κλείνει ο κύκλος του Παπανούτσου ως επιμορφωτής νέων δασκάλων για Δημοτικά Σχολεία<sup>12</sup>.

### 1.3. Τρίτη περίοδος εκπαιδευτικής δράσης

Η περίοδος 1944-1965 ήταν πολύ σημαντική για την εκπαιδευτική δράση του Παπανούτσου. Ήταν πολύ δημιουργική αλλά και δύσκολη περίοδος. Εκείνα τα χρόνια ο Παπανούτσος εργάστηκε στο Υπουργείο Παιδείας. Έγινε δύο φορές Γενικός Διευθυντής, τρεις φορές Γενικός Γραμματέας και μια φορά Εισηγητής στις Επιτροπές Παιδείας και Γραμμάτων και Τεχνών. Δεν κατάφερε όμως να ασκήσει τα καθήκοντά για μία τουλάχιστον συνεχόμενη τετραετία, έτσι δεν κατάφερε να κάνει τις αλλαγές που ήθελε στα θέματα της Παιδείας<sup>13</sup>.

Τον Νοέμβριο του 1944 έως το Μάιο του 1946, ο Παπανούτσος ορίστηκε Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Παιδείας. Το πρώτο πράγμα που έπρεπε να κάνει ήταν να φτιάξει το τμήμα της διοίκησης με άτομα έμπιστα και εργατικά. Αρχές Δεκεμβρη όμως έγιναν τα Δεκεμβριανά και η κυβέρνηση διαλύθηκε. Η Αθήνα είχε μετατραπεί σε πεδίο μάχης<sup>14</sup>. Αρχές του 1945 δημιουργήθηκε η Κυβέρνηση Πλαστήρα και υπουργός Παιδείας ορίστηκε ο καθηγητής Βυζαντινολογίας Κωνσταντίνος Άμαντος. Ο Παπανούτσος εξοργίστηκε από ένα περιστατικό, κατά το οποίο άνδρες από την Ασφάλεια τον είδαν στο Υπουργείο και τον συνέλαβαν ως ύποπτο για συνεργασία στα Δεκεμβριανά. Τελικά τον απελευθέρωσε ο Υπουργός, αλλά αυτό το γεγονός έκανε τον Παπανούτσο μέχρι και να σκεφτεί την παραίτηση. Παρόλο αυτά αποφάσισε να αγωνιστεί για την Παιδεία σε αυτή τη δύσκολη κατάσταση της Χώρας<sup>15</sup>.

Στις αρχές του 1945 η κατάσταση της Εκπαίδευσης στη χώρα ήταν απογοητευτική και διαλυμένη. Τα σχολεία δεν είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους, τα διδακτήρια ήταν κατεστραμμένα, οι περισσότεροι δάσκαλοι είχαν στραφεί στην Αθήνα

<sup>11</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 39

<sup>12</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 41

<sup>13</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 42-43

<sup>14</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 42,49

<sup>15</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 50

και τις μεγάλες πόλεις, εγκαταλείποντας τα χωριά. Άλλοι πάλι στράφηκαν στα βουνά με τους αντάρτες και άλλοι θεωρούνταν ύποπτοι για την επανάσταση. Τα σχολεία έπρεπε να ανοίξουν και οι δάσκαλοι να επιστρέψουν στα καθήκοντά τους. Ο Υπουργός με τον Γενικό Γραμματέα Παναγιώτη Ζέπο ασχολήθηκαν με τα Πανεπιστήμια και ο Παπανούτσος ασχολήθηκε με τα θέματα των άλλων βαθμίδων. Επίσης, συγκροτήθηκε νέο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Μετά από πολλές δυσκολίες και αντιδράσεις, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα έγιναν όλα τα απαραίτητα για την επαναλειτουργία των σχολείων<sup>16</sup>.

Ο Παπανούτσος με τον Υπουργό Άμαντο προσπάθησαν να νομιμοποιήσουν τη Δημοτική Γλώσσα στην Εκπαίδευση για να μην έχουν διώξεις οι υποστηρικτές της<sup>17</sup>. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή απέτυχε. Την Άνοιξη του 1945 επί Βούλγαρη, Υπουργός Παιδείας ορίστηκε ο Δ. Σ. Μπαλάνος, καθηγητής Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ο Μπαλάνος ήταν τίμιος άνθρωπος αλλά οι ιδέες του ήταν συντηρητικές. Το 1937 κατά τη δικτατορία του Μεταξά λειτουργούσε το «αριστοκρατικό» οχτατάξιο γυμνάσιο. Σ' αυτό φοιτούσαν οι μαθητές μετά την Τετάρτη δημοτικού, μετά τα δέκα τους χρόνια. Αυτό είχε ως συνέπεια η πέμπτη και η έκτη δημοτικού να υπολειπονταν. Την περίοδο της κατοχής η πρώτη και η δεύτερη τάξη του οχτατάξιου γυμνασίου σταμάτησαν να λειτουργούν με απόφαση του Υπουργού. Αυτό οδήγησε στην ύπαρξη εξατάξιων γυμνασίων χωρίς όμως να γίνει αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών και στην έκδοση νέων βιβλίων<sup>18</sup>. Έτσι, δημιουργήθηκαν διαφωνίες για το τι έπρεπε να γίνει και ο Παπανούτσος ζήτησε από τον Υπουργό να γίνει σύσκεψη για να παρθούν αποφάσεις. Στη σύσκεψη πήραν μέρος: ο Παπανούτσος, ο Ζέπος και άλλοι. Οι περισσότεροι συμφώνησαν με τον Παπανούτσο που υποστήριξε τον τύπο του εξατάξιου Γυμνασίου χωρισμένο ισόχρονα σε κατώτερο και ανώτερο. Επίσης, υποστήριξε το Λαϊκό/δημοτικό σχολείο να διατηρηθεί σε 6 χρόνια και να είναι η βασική εκπαίδευση<sup>19</sup>.

Τον Αύγουστο του 1945, ο Παπανούτσος βρισκόταν στο Λονδίνο σε ένα συνέδριο δασκάλων και πληροφορήθηκε την αντικατάσταση του Μπαλάνου από τον αρχαιολόγο και καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και οπαδό της καθαρεύουσας Γ. Οικονόμου. Ο Οικονόμου ήταν γιος ενός πολύ συντηρητικού παιδαγωγού. Ο Μπαλάνος ήθελε να καταργήσει τη θέση του Γενικού Διευθυντή, τη

<sup>16</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 51

<sup>17</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 52

<sup>18</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 53

<sup>19</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 54

θέση του Παπανούτσου δηλαδή αλλά δεν πρόλαβε γιατί ήρθε η Κυβέρνηση του Π. Κανελλόπουλου με Υπουργό Παιδείας τον Ιω. Θεοδωρακόπουλο<sup>20</sup>.

Τον Μάρτιο του 1946 ψηφίστηκε το Λαϊκό κόμμα και ο Υπουργός Παπαδήμος υποβίβασε τον Παπανούτσο σε Διευθυντή Ακαδημίας. Τα επόμενα χρόνια ο Παπανούτσος συνέχισε τη φιλοσοφική του συγγραφή και ανέλαβε να γράφει άρθρα στην εφημερίδα «το Βήμα». Επίσης, ήταν εκδότης και διευθυντής του μηνιαίου επιστημονικού περιοδικού «Παιδεία». Ακόμα ίδρυσε με φίλους και συνεργάτες το μορφωτικό σύλλογο «Αθηναίον» και ήταν υπεύθυνος του προγράμματος σπουδών. Ο Σύλλογος αυτός παρέδιδε δωρεάν μαθήματα επιπέδου Πανεπιστημίου στο κοινό<sup>21</sup>.

Έπειτα, ο Παπανούτσος έκδωσε τους εκατό τόμους των Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων της Ζαχαροπούλου και ανέλαβε την εποπτεία της συγγραφής των σαρανταοκτώ τόμων της «Βασικής Βιβλιοθήκης» των εκδοτών Ζαχαροπούλου και Θεοδωροπούλου<sup>22</sup>.

Όμως, ο καημός του Παπανούτσου ήταν η Εκπαίδευση του ελληνικού έθνους. Έγραφε άρθρα σε εφημερίδες, έκανε διαλέξεις για να συγκινηθεί η Κυβέρνηση και να δείξει ενδιαφέρον, να δώσει χρήματα και να γίνει κάτι για την Εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, η ανάπτυξη της Παιδείας είναι η πιο σημαντική προϋπόθεση της επιβίωσης του λαού μας. Επίσης, ο Παπανούτσος υποστήριζε ότι τα χρήματα που δίνονται για την Εκπαίδευση είναι οι πιο αποδοτικές επενδύσεις του κράτους και των επιχειρήσεων<sup>23</sup>.

Το 1949 ανατέθηκε στον Παπανούτσο από τον Λαϊκό Υπουργό Συντονισμού να συντάξει το σχέδιο του εκπαιδευτικού προγράμματος στο πλαίσιο του γενικού προγραμματισμού. Συγκέντρωσε πολλά στατιστικά στοιχεία από τη λειτουργία των σχολείων εκείνης της χρονιάς. Έγραψε περίπου εβδομήντα τρεις σελίδες για την αναδιοργάνωση της Παιδείας και το παρέδωσε το Γενάρη του 1950<sup>24</sup>.

Στις 3 Ιουνίου του 1950, ο Παπανούτσος έγινε Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας έως τον Φεβρουάριο του 1951. Τότε ήταν η συμμαχική Κυβέρνηση Πλαστήρα, Βενιζέλου και Παπανδρέου. Έπειτα, η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε και απομακρύνθηκε ο Πλαστήρας και το Υπουργείο Παιδείας το ανέλαβε ο Γ. Παπανδρέου.

<sup>20</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 56

<sup>21</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 56-58

<sup>22</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 58

<sup>23</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 58-60

<sup>24</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 60-62

Τον Ιανουάριο του 1952 έως και τον Φεβρουάριο του 1953 ο Παπανούτσος ορίστηκε για δεύτερη φορά Γενικός Διευθυντής. Στην Κυβέρνηση τότε ήταν ο Πλαστήρας και Υπουργός Παιδείας ο Ιω. Μιχαήλ<sup>25</sup>. Το διάστημα αυτό ο Παπανούτσος δεν κατάφερε να κάνει και πολλά πράγματα. Η Κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει την έντονη αντιπολίτευση στη Βουλή και η κατάσταση στο Υπουργείο Παιδείας δεν ήταν καλή. Ο Υπουργός Παιδείας ήταν βαριά άρρωστος, πέθανε και τη θέση του πήρε ο Μ. Πατρίκιος. Γενικός Γραμματέας ήταν ο Α. Ρέλλιας, καθηγητής Ιατρικής Σχολής γνώστης μόνο με ό,τι αφορούσε τα Πανεπιστήμια. Επίσης, το εκπαιδευτικό Συμβούλιο αντιδρούσε σε νέες προτάσεις και γενικότερα δεν ξέφευγε από τη ρουτίνα. Παρόλες τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Παπανούτσος έκανε κάποια σημαντικά έργα στο Υπουργείο Παιδείας εκείνον τον καιρό. Διοργάνωσε τριήμερο συνέδριο με τους Γενικούς Επιθεωρητές Μέσης Εκπαίδευσης της Χώρας για να συζητήσουν για την καλύτερη οργάνωση των Γυμνασίων και το πρόγραμμα σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης. Επίσης, μίλησαν στο συνέδριο εκπρόσωποι κι από άλλα κόμματα και τα πρακτικά του συνεδρίου τα εκτύπωσε το Εθνικό τυπογραφείο και τα μοίρασε σε όλα τα σχολεία το 1952 για να τα μελετήσουν οι εκπαιδευτικοί<sup>26</sup>.

Με βάση τα συμπεράσματα του συνεδρίου ήρθε το δεύτερο σημαντικό έργο στη θητεία του Παπανούτσου. Ήταν η αναλυτική εισηγητική έκθεση και το κείμενο Σχεδίου Νόμου «Περί των νέων τύπων σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης» από εικοσιένα άρθρα, το οποίο με την υπογραφή του Μιχαήλ υποβλήθηκε στη Βουλή για ψήφιση. Το νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε τότε, ωστόσο μερικές βασικές ιδέες ψηφίστηκαν αργότερα στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1964<sup>27</sup>.

Τον Οκτώβριο του 1952 ο Παπανούτσος στάλθηκε από την Κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη και στην Αίγυπτο για να μελετήσει τα εκπαιδευτικά ζητήματα που υπήρχαν εκεί στους Έλληνες και να προτείνει λύσεις. Με βάση όλα αυτά, ο Παπανούτσος έγραψε μια πολύ μεγάλη έκθεση. Στην Αίγυπτο δεν πρόλαβε να συνεχίσει το ταξίδι του γιατί άλλαξε η Κυβέρνηση. Αφού ο Παπανούτσος έμεινε στη νέα του θέση για περίπου 13 μήνες η νέα Κυβέρνηση Παπάγου κατήργησε τη θέση αυτή και τον απέλυσε<sup>28</sup>.

---

<sup>25</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 77-78

<sup>26</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 79

<sup>27</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 79

<sup>28</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 77-80

Ο Παπανούτσος είχε πια πολύ χρόνο να ασχοληθεί με τη συγγραφή και τη διδασκαλία. Συνέχισε να γράφει άρθρα στο «Βήμα» και να ασχολείται με το περιοδικό «Παιδεία». Συνέχισε το φιλοσοφικό του έργο με τη δεύτερη έκδοση του έργου «Αισθητική» το 1953, με την τρίτη έκδοση αυτού του έργου το 1961, με τη δεύτερη έκδοση του έργου «Ηθική» το 1956, με την έκδοση του βιβλίου «Γνωσιολογία» το 1954 και τη δεύτερη έκδοση του έργου αυτό το 1960. Επίσης, έκδωσε το 1958 το βιβλίο «Φιλοσοφία και Παιδεία» και το 1964 τα «Φιλοσοφικά Προβλήματα». Τα βιβλία του Παπανούτσου τυπώθηκαν σε χιλιάδες αντίτυπα. Επίσης, ο Παπανούτσος ολοκλήρωσε την έκδοση των εκατό τόμων «Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων» και τον τόμο «Νεοελληνική Κριτική» με τους Ζακυθινό και Παναγιωτόπουλο<sup>29</sup>.

### 1.3.1. Αθήναιον

Το «Αθήναιον» ιδρύθηκε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1946 από μια παρέα φίλων. Ένας από τους ιδρυτές ήταν ο Ε. Παπανούτσος. Στο «Αθήναιον» δίνονταν μαθήματα πανεπιστημιακού επιπέδου στο Κοινό. Στο Σύλλογο ήταν: ο Τ. Παπατζώνης, ο Μ. Χατζηδάκης, ο Α. Χατζηδάκης, ο Α. Σακελλαρίου, ο Β. Τατάκης, ο Θρ. Σταύρου, ο Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, έπειτα ο Κ. Αρλιώτης, ο Μ. Κριαράς, ο Ι. Γ. Παπαϊωάννου και ο Μ. Καλλιγιάς.<sup>30</sup> Συνολικά δίδαξαν πενήντα εννέα επιστήμονες και καλλιτέχνες, πενήντα τέσσερις άντρες και πέντε γυναίκες<sup>31</sup>.

Σκοπός του Συλλόγου ήταν να παραδίδονται ελεύθερα μαθήματα κάθε βράδυ την άνοιξη και το χειμώνα, μαθήματα που αφορούσαν την Επιστήμη και την Τέχνη. Τα μαθήματα αυτά σκόπευαν στο να μυήσουν το κοινό στα αγαθά του πνεύματος της ζωής μας. Το κοινό ήταν άνθρωποι όλων των ηλικιών και όλων των επαγγελμάτων<sup>32</sup>.

Ο Παπανούτσος δίδαξε Φιλοσοφία για είκοσι χρόνια στο «Αθήναιον»<sup>33</sup>. Ο Παπανούτσος αφιέρωσε πολύ χρόνο και στα δημόσια μαθήματα που έκανε στον Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον». Έφτασε μέχρι και τους οχτακόσιους θεατές και αναγκάστηκε να κάνει το μάθημα σε θέατρο και συγκεκριμένα στο «Διονύσια»<sup>34</sup>. Κάποια από τα θέματα των μαθημάτων του ήταν: Γενική Ψυχολογία, Εισαγωγή στη

<sup>29</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 85

<sup>30</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 86

<sup>31</sup> Λ. Γ. Μπενάκης, *Μνήμη Ιωάννου Ν. Θεοδοωρακόπουλου, (1900-1981), Παναγιώτη Κ. Κανελλόπουλου, (1902-1986), Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου, (1899-1987), Ευαγγέλου Π. Παπανούτσου, (1900-1982), Βασιλείου Ν. Τατάκη, 1897-1986*, Αθήνα 2006, σ. 76-77

<sup>32</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 86

<sup>33</sup> Φ. Βόρος, «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ως παιδαγωγός», στην: *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (1984), σ. 19

<sup>34</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 86

Φιλοσοφία της Ιστορίας, Ηθική, Λογική, Γνωσιολογία, Αριστοτέλης, Πλάτωνας, Αισθητική Εισαγωγή στην Τέχνη του Λόγου, Η ηθική συνείδηση και τα προβλήματα της, ο ψυχικός βίος του ανθρώπου, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Η Ιστορία και ο Θουκυδίδης, Βιοσοφία κ. ά.<sup>35</sup>.

Ο Μορφωτικός Σύλλογος «Αθήναιον» εκτός από τη σχολή ελευθέρων σπουδών, είχε μια σχολή Θεάτρου, έναν Ιατροπαιδαγωγικό Σταθμό. Επίσης, γινόντουσαν μαθήματα Αγγλικών σε ξένους, περίπατοι σε αρχαιολογικούς χώρους και βραδιές μουσικής<sup>36</sup>. Ακόμη, γινόντουσαν και προβολές καλλιτεχνικών φωτογραφιών και πολλές φορές έγχρωμων φωτογραφιών. Για τις εικαστικές τέχνες είχε καθιερωθεί και ένα βραβείο εικαστικών τεχνών το 1967 αλλά δεν απονεμήθηκε ποτέ επειδή οι Πύλες του Αθήναιον έκλεισαν τον ίδιο χρόνο<sup>37</sup>.

Ο Παπανούτσος έκανε με μεγάλη του χαρά τα μαθήματά του στο «Αθήναιον» κι ας είχε πολλή δουλειά στο Υπουργείο Παιδείας. Μόνο ένα τρίμηνο αναγκάστηκε να διακόψει (Νοέμβριος του 1952-Ιανουάριος του 1953)<sup>38</sup>.

Μετά από αυτό το τρίμηνο μέχρι και το 1957 όπου ο Παπανούτσος μπήκε στις σχολικές επιτροπές συνέβησαν δύο σημαντικά γεγονότα. Το πρώτο γεγονός ήταν ότι συμφιλιώθηκε με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Τότε γινόταν ανασυγκρότηση του κόμματος μετά την εκλογική ήττα του 1953. Έγινε συνάντηση στο σπίτι του Κωνσταντίνου Τσάτσου με καλεσμένους τους: Παπανούτσος, Δελμούζος και Θεμιστοκλής. Ο Παπανδρέου έδειξε τη λύπη του για την «απόσταση» που είχε με τον Παπανούτσο και έδωσαν τα χέρια. Ο Παπανούτσος ανέλαβε να κάνει τον προγραμματισμό της Εκπαίδευσης και στην επόμενη συνάντηση το παρουσίασε και ο Παπανδρέου το δέχτηκε. Το δεύτερο σημαντικό γεγονός ήταν η ομιλία του Παπανούτσου στην πρώτη εμφάνιση της «Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών» που ίδρυσε ο Χριστόφορος Στράτος. Η ομιλία αυτή με τίτλο «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα» κυκλοφόρησε και στο περιοδικό της Εταιρείας το 1957<sup>39</sup>. Ο Παπανούτσος μίλησε για το ίδιο θέμα και σε άλλες δημόσιες συγκεντρώσεις όπως στο «Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο» το 1959.

<sup>35</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 87

<sup>36</sup> Λ. Γ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 76-77

<sup>37</sup> Λ. Γ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 76

<sup>38</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 87

<sup>39</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 89

Από τον Ιούνιο του 1957 έως και τον Ιανουάριο του 1958 ο Παπανούτσος ήταν σε επιτροπές Παιδείας, Γραμμάτων και Τεχνών. Τον κάλεσε η κυβέρνηση του Καραμανλή. Ο Παπανούτσος έπρεπε όμως να δεχτεί τη θέση στην Επιτροπή υπό προϋποθέσεις που είχε η Κυβέρνηση:

- Να φύγει ο Κ. Γεωργούλης από Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας που μαζί με τον Υπουργό Καλλία ήταν αρνητικοί σε νέες ιδέες και να διοριστεί κάποιος άλλος.
  - Να συμμετέχουν στην Επιτροπή εκπαιδευτικοί αλλά και κοινωνικοί παράγοντες που συζητούν και θα εκφράζουν τις απόψεις του λαού.
  - Η Κυβέρνηση να λαμβάνει υπόψη της την Επιτροπή.
- Ο Παπανούτσος έγινε μέλος της Επιτροπής και δούλεψε σκληρά<sup>40</sup>.

### 1.3.2. Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις

Στις 3 Νοεμβρίου του 1963 ψηφίστηκε το κόμμα «Ένωση Κέντρου» και σχημάτισε Κυβέρνηση. Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου έγινε και Υπουργός Παιδείας, πράξη που έδειξε ότι ήθελε να κάνει σημαντικές αλλαγές στην Παιδεία. Ο Παπανδρέου παρακάλεσε τον Γ. Αθανασιάδη-Νόβα Υπουργό της Προεδρίας να διορίσει τον Παπανούτσο στο Υπουργείο Παιδείας. Έτσι, τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1963, ο Παπανούτσος ήταν Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας<sup>41</sup>.

Μέσα στο Νοέμβριο του 1963, τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων είχαν δηλώσεις του Παπανδρέου για το νέο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα. Το κείμενο το είχε συντάξει ο Παπανούτσος με τη σύμφωνη γνώμη του Προέδρου και του Υπουργού. Αυτό που πρόσθεσε ο Παπανούτσος η δωρεάν παροχής Παιδείας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες κάτι το οποίο είχε υποσχεθεί προεκλογικά ο Παπανδρέου<sup>42</sup>.

Όσο καιρό ήταν Γενικός Γραμματέας ο Παπανούτσος, είχε αναλάβει και τη Διεύθυνση του Υπουργείου καθώς ο Πρωθυπουργός ήταν πολύ απασχολημένος με προεδρικά καθήκοντα. Το σύντομο αυτό χρονικό διάστημα συνέβησαν δύο σημαντικά γεγονότα. Το πρώτο γεγονός ήταν ότι απομακρύνθηκαν από το Υπουργείο δύο ανώτεροι του Παπανούτσου, ο πρόεδρος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου Π. Γεωργούτζος και η ειδική σύμβουλος Ν. Δενδρινού-Αντωνακάκη. Τα δύο αυτά

<sup>40</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 42, 91

<sup>41</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 101

<sup>42</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 101-1-2



πρόσωπα δεν ήταν έτοιμα για εκπαιδευτικές αλλαγές. Τους κάλεσε ο Παπανούτσος στο γραφείο του και ευγενικά τους πρότεινε να απουσιάσουν με μια μεγάλη άδεια μέχρι να γίνει πιο σαφής η πολιτική κατάσταση στη χώρα και να δρομολογηθούν οι αλλαγές στην Εκπαίδευση. Αυτοί αρνήθηκαν και ο Πρωθυπουργός τους έθεσε σε διαθεσιμότητα. Αυτό βέβαια έφερε αντιδράσεις από μερικούς και ο Τύπος έγραφε εναντίον του Παπανούτσου<sup>43</sup>.

Το δεύτερο αξιοσημείωτο γεγονός ήταν η πολύ θερμή υποδοχή που έκαναν οι Θεσσαλονικείς και οι νέοι της Βέροιας στον Παπανούτσο όταν τους έκανε ομιλία για τη Φιλοσοφία και για παιδαγωγικά θέματα. Πλήθος κόσμου ζητωκραύγαζε στις διαλέξεις του. Το γεγονός αυτό δείχνει την απήχηση του κόσμου στο νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα αλλά και τη συμπάθεια στο πρόσωπο του Παπανούτσου<sup>44</sup>.

Στις 30 Δεκεμβρίου του 1963 η Βουλή διαλύθηκε, η Κυβέρνηση παραιτήθηκε και προκηρύχθηκαν νέες εκλογές. Στις εκλογές του Φλεβάρη 1964 κέρδισε τη εξουσία το Δημοκρατικό Κέντρο με 53% με υπουργό Παιδείας πάλι τον Γ. Παπανδρέου. Υφυπουργός ήταν ο Λ. Ακρίτας και Γενικός Γραμματέας ήταν πάλι ο Παπανούτσος. Αμέσως, ξεκίνησαν οι προσπάθειες για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και επτά μήνες αργότερα τελικά ψηφίστηκε και έγινε νόμος (Ν. Διάταγμα 4379/1964)<sup>45</sup>.

Οι σημαντικότερες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Νόμου 4379/1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαιδεύσεως» περιλάμβανε τα εξής:

1. Κατάργηση τελών εκπαίδευσης- Παροχή Δημόσιας δωρεάν Εκπαίδευσης και συσσιτίων σε οικονομικά αδύναμους μαθητές<sup>46</sup>.
2. Επιμήκυνση της υποχρεωτικής Εκπαίδευσης από τα έξι χρόνια στα εννέα, δηλαδή έως το 15<sup>ο</sup> έτος της ηλικίας.
3. Διαχωρισμός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης σε Γυμνάσιο τριχρόνης φοίτησης και σε Λύκειο τριετούς διάρκειας. Το Γυμνάσιο έγινε υποχρεωτική Εκπαίδευση.
4. Αλλαγή του τρόπου εισαγωγής στα ΑΕΙ με την κατάργηση των «Εισιτηρίων Διαγωνισμών». Θεσπίζεται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο στα πρότυπα του

<sup>43</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 102

<sup>44</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 103

<sup>45</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 103

<sup>46</sup> *Η Καθημερινή*, αρ. φ. 15959, 2.9.1964, σ. 6

γαλλικού συστήματος. Για την απόκτησή του οι μαθητές πρέπει να εξεταστούν επιτυχώς σε γραπτές εθνικές εξετάσεις κάθε Σεπτέμβριο.

5. Ίδρυση νέων Πανεπιστημίων στην επαρχία για την αποσυμφόρηση των δύο Πανεπιστημίων και για να γίνουν σχολές άλλες μεθόδους εργασίας<sup>47</sup>.
6. Αναγνώριση της ισοτιμίας της Δημοτικής γλώσσας με την καθαρεύουσα στη διδασκαλία και στα διδακτικά βιβλία όλων των βαθμίδων Εκπαίδευσης.
7. Τροποποίηση των προγραμμάτων σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Καταργήθηκαν τα λατινικά στο Γυμνάσιο και τα αρχαία διδάσκονταν από μετάφραση. Θεσπίστηκε το Ενιαίο Λύκειο και μετά τη Β΄ Λυκείου τα παιδιά επέλεξαν τα μαθήματα που ήθελαν. Εισάχθηκαν νέα μαθήματα στο Λύκειο όπως: Οικονομία, Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία και Δίκαιο.
8. Εντατική διδασκαλία των Μαθηματικών και των Φυσικών Επιστημών σε όλα τα σχολεία ώστε η νέα γενιά γνωρίσει τις νέες μεθόδους της επιστήμης.
9. Δημιουργία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και αλλαγές στη διοίκηση για την εποπτεία της λειτουργίας των σχολείων, τη διερεύνηση των προβλημάτων στην Εκπαίδευση και τη συνεχή επιμόρφωση των διδασκόντων.
10. Επιμήκυνση φοίτησης στις παιδαγωγικές ακαδημίες από δύο χρόνια σε τρία για να καταρτίζονται καλύτερα οι νέοι δάσκαλοι σύμφωνα με τις αυξημένες απαιτήσεις<sup>48</sup>.

Πίσω από όλες τις παραπάνω καινοτομίες βρίσκεται μια φιλοσοφία αγωγής που με τα άρθρα του και τις ομιλίες του ο Παπανούτσος προσπάθησε να εξηγήσει στο λαό. Στις 26 Οκτωβρίου του 1964, στη Γενική Διάσκεψη της Unesco στο Παρίσι, ο Παπανούτσος υποστήριξε ότι η Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση καθρεφτίζει τις τάσεις και τις επιδιώξεις την νέας γενιάς που ωρίμασε μέσα από τις δυσκολίες που πέρασε η χώρα και κατάλαβε ότι πρέπει να γίνει μια νέα αρχή με προτεραιότητα την Παιδεία. Επίσης, είπε ότι υπάρχει η ανάγκη για ένα νέο σχολείο για να μορφωθεί ένας νέος τύπος ανθρώπου. Αυτόν τον νέο τύπο ανθρώπου περιέγραψε τον Μάιο του 1965 σε ραδιοφωνική ομιλία στον Κεντρικό Σταθμό Αθηνών, ως έναν ελεύθερο άνθρωπο που θα κατακτήσει την ελευθερία του παλεύοντας κυρίως εσωτερικά. Ο τύπος αυτός θα

---

<sup>47</sup> Φ. Κ. Βώρος, «Ε. Π. Παπανούτσος: Φιλόσοφος, Παιδαγωγός, Εκπαιδευτικός Μεταρρυθμιστής», στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981

<sup>48</sup> Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, σ. 245 και Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 103

πρέπει να απελευθερωθεί και να είναι πολιτικά ελεύθερος. Τέλος, υποστήριξε ότι με την νέα μεταρρύθμιση οραματιζόμαστε ένα νέο Έλληνα πολίτη ελεύθερο, δημιουργικό και υπερήφανο<sup>49</sup>.

Με τη νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πέρα από τα ονόματα του Παπανούτσου και του Παπανδρέου είναι συνδεδεμένο και το όνομα του Υφυπουργού Παιδείας Λουκή Ακρίτα. Ο Λ. Ακρίτας ήταν δημοσιογράφος και λογοτέχνης καταγόταν από την Κύπρο. Επίσης, ήταν υποστηρικτής της Δημοκρατίας και της νέας μεταρρύθμισης. Ο Ακρίτας είχε πολύ καλή συνεργασία με τον Παπανούτσο, τον σεβόταν και τον υπερασπιζόταν όταν χρειαζόταν. Στις αρχές του 1965 έφυγε από τη ζωή ο Ακρίτας και τον διαδέχτηκε ο Γεώργιος Μυλωνάς. Ο Παπανούτσος συνεργάστηκε με τον Μυλωνά αλλά τον Ιούλιο του 1965 έπεσε η Κυβέρνηση οπότε έληξε σύντομα η συνεργασία τους<sup>50</sup>.

Αρκετοί πολιτικοί και ακαδημαϊκοί αντέδρασαν με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Αρθρογράφοι συκοφαντούσαν τον Παπανούτσο αλλά και κληρικοί έδειχναν την απέχθειά τους στον Παπανούτσο. Μάλιστα μερικοί κληρικοί και κάποιοι πιστοί έκαναν καταγγελίες στην Ιερά Σύνοδο και ζήτησαν να αφοριστεί ο Παπανούτσος και να σταματήσει η κυκλοφορία των βιβλίων του χαρακτηρίζοντάς τα αντιθρησκευτικά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να γίνονται διαδηλώσεις εναντίον του Παπανούτσου και να μεταδοθεί το εχθρικό κλίμα και στη Βουλή. Τη μέρα που θα ξεκίναγε η συζήτηση για το Νομοσχέδιο της Μεταρρύθμισης, ο Παπανούτσος ζήτησε από τον Κ. Τσάτσο να προσπαθήσει να συζητήσει ευγενώς το κόμμα του. Ο Τσάτσος ήταν στέλεχος στο αντιπολιτευόμενο κόμμα ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση). Ο Τσάτσος διαβεβαίωσε τον Παπανούτσο ότι οι τόνοι θα είναι χαμηλοί αλλά τελικά οι βουλευτές του ΕΡΕ άρχισαν να κατηγορούν τον Παπανούτσο και να επιτίθενται κατά της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κυβέρνησης. Η αντιπολίτευση υποστήριζε ότι αν εφαρμοστούν οι αλλαγές, ο λαός θα αλλαξοπιστήσει<sup>51</sup>.

Ο Παπανούτσος ως Γενικός Γραμματέας ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί όλη τη διάρκεια των πολύωρων συνεδριάσεων της Βουλής και να κάθεται πίσω από τον Υπουργό και να τον βοηθάει. Ωστόσο, ο Παπανούτσος δεν είχε το δικαίωμα να σηκωθεί και να μιλήσει ούτε καν να υπερασπιστεί τον εαυτό του όταν ακούγονταν συκοφαντίες για το πρόσωπό του. Αυτός ήταν ένας από τους κανονισμούς

<sup>49</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 105-106

<sup>50</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 107

<sup>51</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 108-109

της Βουλής. Τα χρόνια 1964 και 1965 πολλοί βουλευτές ήταν εναντίον του Παπανούτσου<sup>52</sup>. Επίσης, Γενικός Γραμματέας ήταν και από τον Φεβρουάριο του 1964 έως και τον Ιούλιο του 1965.

Εναντίον στη Νέα Μεταρρύθμιση ήταν και η Ιερά Σύνοδος, η Ακαδημία Αθηνών, η Φιλοσοφική και Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Παπανούτσος πέρα από τους αντιπολιτευόμενους βουλευτές είχε προβλήματα και με βουλευτές της Κυβέρνησης<sup>53</sup>. Οι βουλευτές αυτοί παρέμβαιναν στο νομοθετικό έργο αντίθετα με ό,τι πρόσταζε το πρόγραμμα της Κυβέρνησης. Όλος αυτός ο «πόλεμος» που είχε να αντιμετωπίσει ο Παπανούτσος τον οδήγησε να ζητήσει από το βασιλιά Κωνσταντίνο τους κύριους άξονες της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης αμέσως μετά την κατάθεση του νομοσχεδίου στη Βουλή. Μετά την κατάθεση του Νόμου ο Παπανούτσος έδωσε εντολή να χωριστούν τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης σε περισσότερα Γυμνάσια και λιγότερα Λύκεια και να στελεχωθούν με το αντίστοιχο διδακτικό προσωπικό. Ακόμα, προσπάθησε να ενημερώσει για τις καινοτομίες αυτής της νέας Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης τον κόσμο με άρθρα, με ομιλίες στο ραδιόφωνο, με ομιλίες στις ετήσιες Συνελεύσεις των Λειτουργών της Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης και στα εκπαιδευτικά συνέδρια. Ιδιαίτερα στις Γενικές συνελεύσεις του 1964 και του 1965 παρουσιάστηκε το πόσο σημαντική ήταν η Μεταρρύθμιση αυτή από τον Πρωθυπουργό, τον Υφυπουργό Παιδείας και τον ίδιο τον Παπανούτσο<sup>54</sup>. Τον Σεπτέμβρη του 1964 ο Παπανούτσος πήρε την πρωτοβουλία και άλλαξε τον τρόπο εισαγωγής στα πανεπιστήμια με εξετάσεις. Όλοι οι μαθητές οι οποίοι ήθελαν να περάσουν σε ανώτατη σχολή διαγωνίζονταν την ίδια ώρα σε διάφορα κέντρα εξετάσεων. Τα θέματα των εξετάσεων κληρώνονταν το πρωί της ίδιας ημέρας από το γραφείο του Παπανούτσου. Η μετάδοσή τους γινόταν τηλεφωνικώς ή μέσω ραδιοφώνου. Μετά την εξέταση όλα τα γραπτά μαζεύονταν στην Αθήνα και διορθώνονταν από εκατοντάδες καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης και Πανεπιστημιακούς διδάσκοντες. Τέλος, η σειρά επιτυχίας γνωστοποιήθηκε με προσωπικό ταχυδρομικό μήνυμα στους μαθητές<sup>55</sup>.

Η σχολική χρονιά 1964-1965 άρχισε πολύ καλά:

1. Είχε μεγάλη επιτυχία το συνέδριο της Θεσσαλονίκης

<sup>52</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 110

<sup>53</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 110-111

<sup>54</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 114

<sup>55</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 116

2. Οι εξετάσεις για την εισαγωγή στα Πανεπιστήμια λειτούργησαν άρτια
3. Οι συζητήσεις στη Βουλή για τον Νομοσχέδιο παρά τις αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης ήταν υπέρ της Κυβέρνησης
4. Η νέα Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση έγινε νόμος του Κράτους (Ν. Δ/μα 4379)
5. Ξεκίνησε η λειτουργία της τρίτης Πανεπιστημιακής μονάδας: της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων.
6. Το Υπουργείο Συντονισμού έκανε διεθνή σύσκεψη για τη δημιουργία τέταρτου Πανεπιστημίου στη χώρα μας (Πάτρα).
7. Ο Κρατικός Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων κυκλοφόρησε άριστα και σε εξαιρετικό χαρτί τυπωμένα με εικόνες σχολικά βιβλία. Επίσης, έδωσε σε κυκλοφορία μια Γραμματική της Δημοτικής Γλώσσας του Τριανταφυλλίδη και μαζί με το Αναγνωστικό το μοίρασαν σε πολλές χιλιάδες μαθητές Δημοτικών Σχολείων<sup>56</sup>.
8. Έγινε με γρήγορο ρυθμό η διαίρεση της Μέσης Εκπαίδευσης σε Γυμνάσια και Λύκεια και ιδρύθηκαν νέα Γυμνάσια σε μεγάλα χωριά και κωμοπόλεις. Έγινε η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από έξι σε εννιά χρόνια και καταργήθηκαν οι προαγωγικές εξετάσεις από το δημοτικό στο Γυμνάσιο. Σε συνδυασμό και με την κατάργηση των τελών Εκπαίδευσης πολλοί μαθητές φοίτησαν στο Γυμνάσιο και ιδρύθηκαν νέα Γυμνάσια.
9. Το Υπουργείο απέστειλε ανώτερους εκπαιδευτικούς σε διάφορα σχολεία της χώρας για να κάνουν τους επόπτες διαρρύθμισης των σχολείων και να εξηγήσουν στους εκπαιδευτικούς τον νέο Νόμο.
10. Η Εκπαίδευση ήταν δωρεάν για όλα τα παιδιά και σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, η Ελλάδα ξόδεψε για τη μόρφωση του λαού της<sup>57</sup>.

Οι αλλαγές που έγιναν στην Εκπαίδευση ήταν πολύ μεγάλες και το Υπουργείο Παιδείας δούλεψε μέρα και νύχτα. Εκτός όλων των άλλων ήρθε η ώρα να γίνει το Σχέδιο Νόμου για την ανάπτυξη και την οργάνωση της Επαγγελματικής (Τεχνικής) Εκπαίδευσης και έπειτα της Ανώτατης Παιδείας. Την περίοδο αρρώστησε ο Υφυπουργός Λουκής Ακρίτας και σε λίγους μήνες πέθανε. Έτσι, ο Παπανούτσος

---

<sup>56</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 117

<sup>57</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 117-118

ανέλαβε να ταξιδεύει σε όλη την Ελλάδα για να ενημερώσει το κοινό για το νέο Σχέδιο Νόμου<sup>58</sup>.

Τον Γενάρη του 1965 ιδρύθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο με σκοπό να οργανώσει με επιστημονικό τρόπο και να εποπτεύει την Παιδεία. Ο Ιωάννης Κακριδής φιλόλογος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ο Νικόλαος Κριτικός μαθηματικός και Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου ορίστηκαν επικεφαλής του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Η επιλογή αυτή έγινε καθώς ήταν και οι δυο τους διακεκριμένοι επιστήμονες και ξεχωριστοί άνθρωποι. Η στελέχωση του Ινστιτούτου συνεχίστηκε με διάφορους συμβούλους και παρέδρους. Πρώτη αποστολή του Ινστιτούτου ήταν η σύνταξη των νέων προγραμμάτων σπουδών για τα σχολεία της στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης με εντολή του Υπουργείου Παιδείας. Το έργο αυτό έπρεπε να ολοκληρωθεί εγκαίρως για να προλάβουν το σχολικό έτος 1965-1966<sup>59</sup>.

Η προσπάθεια για την αναβάθμιση της Παιδείας ανακόπτεται με την πολιτική κρίση της 15<sup>ης</sup> Ιουλίου του 1965. Ο Παπανούτσος έλειπε στη Σκωτία για την τελετή ανακήρυξης του ως επίτιμου Διδάκτορα του Δικαίου από το Πανεπιστήμιο του St. Andrews. Κατά την τελετή έγινε ειδική αναφορά από τον κοσμήτορα του Πανεπιστημίου στη συμβολή του Παπανούτσου στην Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964.

Το βράδυ της 15<sup>ης</sup> Ιουλίου ο Παπανούτσος ήταν στη Βουλή μαζί με τον Υφυπουργό Γ. Μυλωνά όπου πληροφορήθηκε ότι ο πρωθυπουργός οδηγήθηκε να παραιτηθεί. Μαζί με την Κυβέρνηση παραιτήθηκε και ο Παπανούτσος. Τις επόμενες ημέρες σχηματίστηκαν διάφορες κυβερνήσεις οι οποίες καταψηφίστηκαν από τη Βουλή. Τρίτη κατά σειρά ορκίστηκε η Κυβέρνηση με πρόεδρο τον Στεφανόπουλο, η οποία κυβέρνησε για περισσότερο από ένα χρόνο. Στη συνέχεια κι αυτή η Κυβέρνηση έπεσε και ανέλαβε την εξουσία για λίγο καιρό η «Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση» μέχρι που έγινε το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21<sup>ης</sup> Απριλίου του 1967<sup>60</sup>.

### 1.3.3. Παιδεία και Δικτατορία

Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση καθώς και όσοι εκπαιδευτικοί εργάστηκαν και την υποστήριξαν «πολεμήθηκαν» από την Κυβέρνηση της δικτατορίας. Στην

<sup>58</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 118-119

<sup>59</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 119

<sup>60</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 120-121

προπαγάνδα της Κυβέρνησης κύρια ρητορική ήταν η επιστροφή της Εκπαίδευσης στα ελληνοχριστιανικά πρότυπα. Οι λειτουργοί της Παιδείας που διαφωνούσαν με τα ανωτέρω τέθηκαν σε διαθεσιμότητα και έπειτα απομακρύνθηκαν από τα καθήκοντά τους<sup>61</sup>.

Ο Παπανούτσος διώχθηκε τρεις φορές από τις Κυβερνήσεις της «αποστασίας» χωρίς ωστόσο να καταδικαστεί. Την πρώτη φορά με την κατηγορία ότι χρησιμοποιούσε το υπηρεσιακό αυτοκίνητο του Υπουργού για προσωπικές του μετακινήσεις. Τη δεύτερη φορά διώχτηκε γιατί τον Σεπτέμβριο του 1965 κυκλοφόρησαν βιαστικά τα νέα διδακτικά βιβλία. Η συγγραφή των βιβλίων δεν ακολούθησε τη νόμιμη διαδικασία (Προκήρυξη διαγωνισμού, Διορισμός Κριτικής επιτροπής, κρίση, έγκριση κτλ). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις στάθηκε τυχερός γιατί βρέθηκε μπροστά σε έντιμους και σωστούς ανακριτές και δεν είχε συνέπειες. Η τρίτη καταγγελία έγινε την Άνοιξη του 1968 από τον πρόεδρο του «Συλλόγου προστασίας της εθνικής μας γλώσσα» για το λόγο ότι ο Παπανούτσος ως συγγραφέας βιβλίων και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας διάφθειρε την επίσημη γλώσσα του κράτους. Και πάλι ο Παπανούτσος γλίτωσε τις συνέπειες<sup>62</sup>.

Η Δικτατορία δε σταμάτησε εκεί. Απαγόρευσε την κυκλοφορία δύο βιβλίων του Παπανούτσου και συγκεκριμένα τα: «Φιλοσοφία και Παιδεία» και «Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία». Παρόλο που ο Παπανούτσος προσέφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του τον διέγραψαν από το διοικητικό συμβούλιο του «Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών», της «Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων» και της «Εθνικής Πινακοθήκης». Επίσης, έκοψαν το τηλέφωνο του σπιτιού του μια μέρα πριν το δημοψήφισμα της 29<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1968<sup>63</sup>.

Ο Παπανούτσος σεβόμενος τον εαυτό του και την ελευθερία του λόγου του ανθρώπου αμέσως μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21<sup>ης</sup> Απριλίου του 1967 διέκοψε την αρθρογραφία του στην εβδομαδιαία εφημερίδα «Το Βήμα», τα μαθήματά του στο «Αθήναιον» και όλες τις δημόσιες εμφανίσεις και διαλέξεις. Όμως, συνέχισε να ασχολείται με τις Τεχνικές και Επαγγελματικές Σχολές του «Αθηναϊκού Τεχνολογικού Ομίλου» παραχωρώντας τη διοίκηση του Ομίλου σε άλλα μέλη του

---

<sup>61</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 128

<sup>62</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 129

<sup>63</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 129

Συμβουλίου και άσκησε τα καθήκοντα του Αντιπροέδρου. Κύρια ασχολία του Παπανούτσου αυτά τα χρόνια ήταν η συγγραφή<sup>64</sup>.

Η Δικτατορία κατήργησε με τον αναγκαστικό Νόμο 129 της 19<sup>ης</sup> Σεπτεμβρίου 1967 τις καινοτομίες της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Επανέφερε τα παλιά και απαρχαιωμένα σχήματα τα πριν από τα 1963 ως προς τη διδασκαλία της γλώσσας. Ο Νόμος 129:

1. Μείωση της υποχρεωτικής φοίτησης των παιδιών πάλι στα έξι χρόνια
2. Εισαγωγικές εξετάσεις από το δημοτικό στο Γυμνάσιο
3. Επαναφορά του εξατάξιου Γυμνασίου
4. Μείωση της φοίτησης των Παιδαγωγικών Ακαδημίες σε διετή.
5. Κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και επαναφορά του εκπαιδευτικού συμβουλίου (διορισμός εκπαιδευτικών με βάση το πολιτικό τους καθεστώς)
6. Κατάργηση της δημοτικής γλώσσας σε όλη την Εκπαίδευση και επαναφορά της καθαρεύουσας. Το άρθρο 6 όριζε: «Επίσημος ....». (Μπορούσαν να διδάσκονται δημοτικά τραγούδια και λογοτεχνία στη δημοτική αλλά η ανάλυση και ο σχολιασμός γινόταν στην επίσημη γλώσσα του κράτους, την καθαρεύουσα. Όλα τα σχολικά βιβλία αποσύρθηκαν και καταστράφηκαν ενώ βιβλία που είχαν εκδοθεί από το 1963 και παλαιότερα ξανατυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν).
7. Διατήρηση της δωρεάν Παιδείας
8. Μοίρασμα δωρεάν βιβλίων μαθητών και φοιτητών
9. Αλλαγή του τρόπου εισαγωγής στα Πανεπιστήμια

#### **1.3.4. Μεταρρύθμιση του 1976**

Το 1976 ήταν ένας πολύ σημαντικός σταθμός για την Παιδεία στη χώρα μας. Είναι συνέχεια των μεταρρυθμίσεων του 1917 και του 1929 με πρωθυπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο καθώς και του 1964 με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου. Ο εκπαιδευτικός νόμος 309/196 της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976 με πρωθυπουργό τον Κ. Καραμανλή έχει πολύ σημαντικές καινοτομίες. Με τον νόμο αυτό καθιερώθηκε η εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και η γνωριμία των μαθητών με το πολιτιστικό, εθνικό και κοινωνικό περιβάλλον. Επίσης, εφαρμόστηκαν σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες εκπαιδευτικά προγράμματα. Στις συζητήσεις του νομοσχεδίου

---

<sup>64</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 129



αυτού ήταν παρών και ο Παπανούτσος, πήρε τον λόγο και ήταν εισηγητής στη συνεδρία που έγινε στις 5 Απριλίου του 1976<sup>65</sup>. Επίσης, ο Παπανούτσος το 1976 έκδωσε το έργο του «Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα» με σκοπό την αφύπνιση των Ελλήνων σχετικά με εκπαιδευτικά ζητήματα και κατά συνέπεια και κοινωνικά θέματα.

Μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1976, ο εμβριθής φιλόσοφος και πεφωτισμένος δάσκαλος Ευάγγελος Παπανούτσος εξέδωσε το εμβληματικό βιβλίο του με τον εξόχως δηλωτικό τίτλο «Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα», με σκοπό να αφυπνίσει τις υπνώττουσες συνειδήσεις της ελληνικής κοινωνίας αναφορικά αφενός με φλέγοντα εκπαιδευτικά ζητήματα και αφετέρου με συνακόλουθα ευρύτερου ενδιαφέροντος κοινωνικά προβλήματα<sup>66</sup>.

Να σημειωθεί ότι στις εκλογές του 1977, ο Παπανούτσος ήταν επικεφαλής στο ψηφοδέλτιο της Ε.ΔΗ.Κ. (Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου). Την ίδια χρονιά εκλέχτηκε Επίτιμος Πρόεδρος της Εθνικής Εταιρίας των Ελλήνων Λογοτεχνών. Το 1980 εκλέχθηκε τακτικό μέλος στην Ακαδημία των Αθηνών και δύο χρόνια αργότερα, στις 2 Μαΐου του 1982 απεβίωσε. Δέκα χρόνια νωρίτερα είχε χάσει από τη ζωή τη γυναίκα του την Ιουλία που ήταν αυτοδίδακτη ζωγράφος<sup>67</sup>.

---

<sup>65</sup> Θ. Ξύδης, «Το περιοδικό Παιδεία του Ε. Παπανούτσου», στο: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981, σ. 59-60

<sup>66</sup> Α. Μαρκαντωνάτος, «ΑΕΙ, το μεγάλο μας πρόβλημα», στο: *Το Βήμα*, <https://www.tovima.gr/2020/11/26/opinions/aei-to-megalo-mas-provlima/>, 26.11.2020, ημερομηνία προσπέλασης 30.5.2022

<sup>67</sup> Θ. Σταύρου, *ό. π.*, σ. 50

## Β' Κεφάλαιο

### Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ως φιλόσοφος

Η Φιλοσοφία προχωράει παράλληλα με την κοινωνία και τις πολιτικές ιδέες μιας κοινωνίας. Παλιότερα στην Ελλάδα, το κράτος υποχρέωνε είτε άμεσα είτε έμμεσα όσους δίδασκαν στα πανεπιστήμια να εκφράζονται και να γράφουν κατά βούληση της πολιτείας. Συνταγματικά βέβαια τα πανεπιστήμια είχαν ελευθερία διδασκαλίας ωστόσο στην πραγματικότητα μέχρι το 1974 δεν λέγονταν ελεύθερα οι κοινωνικές ιδέες στα πανεπιστήμια της Ελλάδας. Όσοι ασχολούνταν με τη Φιλοσοφία πρόσεχαν αυτά που δίδασκαν και έγραφαν να συνάδουν με τη βούληση του κράτους<sup>68</sup>.

Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν δύσκολο να εξελιχθεί η Φιλοσοφία. Παρόλο αυτά η Φιλοσοφία ήταν «ζωντανή» και αρκετοί φιλοσοφούντες είχαν το θάρρος ανέλαβαν τις ευθύνες τους και επηρέασαν την κοινωνία κατά τον 20<sup>ο</sup> αιώνα. Οι Άγγελος Τερζάκης, Άγγελος Προκοπίου και Δ. Πικιώνης παρουσίασαν νέες κοινωνικές ιδέες κυρίως κατά το μεσοπόλεμο και μετά τον εμφύλιο πόλεμο και μελετώνται προβλήματα της κοινωνίας. Μετά τον εμφύλιο πόλεμο ξεκίνησε να επικρατεί ο κριτικός φιλοσοφικός στοχασμός του Ε. Παπανούτσου, ο οποίος επηρέασε την Παιδεία και οι Έλληνες έμαθαν φιλοσοφία χάρη σ' αυτόν. Εκπρόσωποι της φιλοσοφίας ήταν και ο Κ. Τσάτσος, ο Π. Κανελλόπουλος, ο Δ. Καπετανάκης και ο Κ. Δεσποτόπουλος ο οποίος προσέφερε σημαντικά στην πολιτική φιλοσοφία<sup>69</sup>.

Ο Παπανούτσος ήταν γνήσιος φιλόσοφος και δάσκαλος μα πάνω απ' όλα άνθρωπος. Συνέβαλε σημαντικά στην καλλιέργεια της Φιλοσοφίας<sup>70</sup>. Έβλεπε τη φιλοσοφία σαν τη μέγιστη Παιδεία όπως και ο Πλάτωνας και τον φιλόσοφο ως αναμορφωτή της κοινωνίας. Ο Παπανούτσος από τη μία προσπάθησε να ακολουθήσει τους Διαφωτιστές κι από την άλλη έβλεπε την άγνη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ήταν πρωτοπόρος και αφιέρωσε όλη του τη ζωή στην Παιδεία και στη

---

<sup>68</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 97, στο εξής βλ. Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*

<sup>69</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 98-99

<sup>70</sup> Κ. Τσάτσος, «Μνήμη Ευάγγελου Π. Παπανούτσου», στην: *Ακαδημία Αθηνών*, διαθέσιμο στο: <http://repository.academyofathens.gr/keef/index.php/gr/listItems/633> ημερομηνία προσπέλασης, 27.4.2022

φιλοσοφία<sup>71</sup>. Το φιλοσοφικό έργο του Παπανούτσου εξελίχθηκε σε μια μεγάλη πορεία. Ο Παπανούτσος έκανε συστηματική προσέγγιση και ερμηνεία<sup>72</sup>.

Η φιλοσοφική πορεία του Παπανούτσου μπορεί να διακριθεί σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται ως αλεξανδρινή, ξεκινάει το 1921 και τελειώνει το 1930<sup>73</sup>. Ονομάζεται έτσι γιατί τα χρόνια εκείνα ο Παπανούτσος βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια. Εκείνη την περίοδο έθεσε τα φιλοσοφικά του ερωτήματα και ξεκίνησε την έρευνά του. Το κεντρικό φιλοσοφικό ζήτημα που τον απασχόλησε, είχε σχέση με τον άνθρωπο και τα προβλήματά του και συγκεκριμένα πώς η Φιλοσοφία και η γνώση θα κάνουν τον άνθρωπο πιο ηθικό και πιο ευτυχισμένο. Η σκέψη του Παπανούτσου είναι ανθρωπιστική και αυτό φαίνεται σε όλη του τη φιλοσοφική πορεία<sup>74</sup>.

Η επόμενη περίοδος αρχίζει το 1930 και τελειώνει το 1939. Η δεύτερη περίοδος λοιπόν αφορά την πνευματική δραστηριότητα του Παπανούτσου, την περίοδο αυτή ο Παπανούτσος εμβάθυνε και διερεύνησε του αρχικές του ιδέες. Έγραψε βιβλία για την τριλογία του πνεύματος: την Ηθική, την Τέχνη και την Επιστήμη. Επίσης, την περίοδο εκείνη ασχολήθηκε με τον χώρο της Εκπαίδευσης<sup>75</sup>.

Ακολουθεί η τρίτη και τελευταία περίοδος, η οποία ξεκινά από το 1940 έως το τέλος του Παπανούτσου. Ο Παπανούτσος είναι πλέον ώριμος Φιλόσοφος με πολλές εκπαιδευτικές υποχρεώσεις. Τα νέα του βιβλία: Αισθητική, Ηθική και Γνωσιολογία δείχνουν τον ώριμο πια λόγο του. Την περίοδο αυτή ο Παπανούτσος έγραψε πολλά βιβλία και δημοσίευσε επιστημονικές μελέτες σε Ελλάδα και εξωτερικό<sup>76</sup>.

## 2.1. Α΄ περίοδος-Τα πρώτα χρόνια της φιλοσοφικής πορείας

Ο Ε. Παπανούτσος όταν ήταν καθηγητής στο Αβερύφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας το 1921 ξεκίνησε και τη φιλοσοφική του πορεία. Το πρώτο του φιλοσοφικό πόνημα το έγραψε το 1921 και είχε τίτλο «Έλεγχος του Μονισμού».

<sup>71</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 98-99

<sup>72</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, Αθήνα 1989, σ. 23, στο εξής βλ. Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*

<sup>73</sup> Β. Κ. Κύρκος, «Ο Ενάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του», στην: *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (1984), σ. 12 στο εξής βλ. Β. Κ. Κύρκος, «Ο Ενάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του»

<sup>74</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 21-23

<sup>75</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 23

<sup>76</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 24-25

Αφορμή αυτού ήταν το έργο «Ευθύνη και Ελευθερία» του Έλληνα Γιατρού και φιλοσόφου Β. Γιαννόλα. Ο Γιαννόλας στο έργο του παρουσιάζει τις φιλοσοφικές απόψεις του G. Mazzini και κάνει σύγκριση με τις σύγχρονες φιλοσοφικές απόψεις για το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης<sup>77</sup>. Ο Παπανούτσος καταθέτει τη δική του ερμηνεία κοινωνικά και φιλοσοφικά για την ελευθερία της βούλησης. Επίσης, διατυπώνει τις απόψεις του για τη θρησκευτική και επιστημονική ηθική<sup>78</sup>. Στο μελέτημά του ο Παπανούτσος έχει ως στόχο του να απαντήσει στα τέσσερα παρακάτω θέματα. Πρώτον έγινε η εξήγηση «των υπέρτερων ψυχικών φαινομένων». Εδώ αντιμετωπίζει με δύο αποδείξεις την βιολογική ταυτότητα της οργανικής και της ανόργανης ύλης καθώς και την ενότητα κατά την μηχανική αιτιότητα των ηθικών και των φυσικών φαινομένων. Το δεύτερο θέμα ασχολείται με την ελευθερία της βούλησης και τον ζωικό ντετερμινισμό (ετεραρχία). Το τρίτο θέμα ασχολείται με την επιστημονική ηθική ως δημιουργό της ατομικής ευθύνης. Τέλος, στο τέταρτο θέμα γίνεται αναφορά στη σχέση της θρησκείας με την επιστήμη<sup>79</sup>. Στη μελέτη του αυτή ο Παπανούτσος αναδεικνύει τις αρετές και τις ικανότητές του. Επίσης, φανερό γίνεται η μεθοδική του σκέψη και η πρότερη μελέτη άλλων φιλοσόφων. Κι όλα αυτά έγιναν στη νεαρή ηλικία των 21 ετών<sup>80</sup>.

Την ίδια χρονιά, ο Παπανούτσος εκδίδει το πρώτο του ολοκληρωμένο φιλοσοφικό έργο με τίτλο: «Το πρόβλημα της ελευθερίας της βουλήσεως» (1921) βασισμένο στο πρώτο του φιλοσοφικό εγχείρημα. Ουσιαστικά είναι μια πιο ώριμη εργασία. Στον πρόλογο του έργου του ο Παπανούτσος λέει τις απόψεις του για τη φιλοσοφία, πώς σκέφτεται να τη διδάξει και αναλύει τον παιδευτικό και κοινωνικό ρόλο της φιλοσοφίας<sup>81</sup>. Αναφέρεται στην πρώτη του μελέτη και πιστεύει ότι δεν εξαντληθεί το πρόβλημα και χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση. Το έργο περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Αναλύει ιδιαίτερα το πρόβλημα του ντετερμινισμού δηλαδή η μηχανιστική εξήγηση των ηθικών ενεργημάτων του ανθρώπου. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφει τη φιλοσοφική ετεραρχία ιστορικά, στο δεύτερο κεφάλαιο κάνει

---

<sup>77</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 25

<sup>78</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 25-26 και Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 30

<sup>79</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 30-31

<sup>80</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 31

<sup>81</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 32-33

κριτική στη φιλοσοφική αυτή ετεραρχία και στο τελευταίο κεφάλαιο ο Παπανούτσος προσπαθεί να συμβιβάσει τη φιλοσοφική ετεραρχία με την ελευθερία της βούλησης<sup>82</sup>.

Το φιλοσοφικό πρόβλημα της ηθικής ελευθερίας και πιο συγκεκριμένα το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης θα είναι ένα από τα βασικά θέματα που θα απασχολήσουν τον Παπανούτσο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Επίσης, σε κάθε έργο του φαίνεται πιο ώριμος<sup>83</sup>.

### 2.1.1. Πραγματισμός ή ουμανισμός

Ο Παπανούτσος το 1924 δημοσίευσε το έργο του «Ο Πραγματισμός ή Ουμανισμός». Το έργο αποτελούνταν από τετρακόσιες πενήντα σελίδες και ο Παπανούτσος επιχείρησε να περιγράψει και να κρίνει τη φιλοσοφία του Πραγματισμού. Ήταν ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα να ασχοληθεί με τη σύγχρονη φιλοσοφία ωστόσο, ο Παπανούτσος κατάφερε να αποτυπώσει με σαφήνεια και με πληρότητα τις θεωρίες των φιλοσόφων του Πραγματισμού. Το έργο αυτό ήταν η πρώτη ολοκληρωμένη εργασία φιλοσοφίας στην οποία γίνεται εξέταση γνωσιοθεωρητικών θεμάτων όπως το πρόβλημα της γνώσης και το πρόβλημα της αλήθειας. Αναφέρει εκπροσώπους του Πραγματισμού αλλά και φιλοσόφους του Ουμανισμού<sup>84</sup>.

Ο Παπανούτσος θεωρεί ότι ο Πραγματισμός είναι ο έλεγχος και η κριτική της γνώσης. Το φιλοσοφικό αυτό ρεύμα παρατηρείται σε αγγλοσαξωνικές χώρες και εκφράζει απόψεις Αμερικάνων. Αρχικά εμφανίζεται ως αντίδραση στον Ιδεαλισμό και πιο συγκεκριμένα προς τη φιλοσοφία Ιδεαλισμού του Hegel. Ο Παπανούτσος παρουσίασε κυρίως τον Αμερικανικό Πραγματισμό αλλά στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αναφέρθηκε και στους Γάλλους: Nietzsche, Poincare και Bergson<sup>85</sup>.

Ο Παπανούτσος κατόρθωσε να παρουσιάσει τις επιστημολογικές και ψυχολογικές θεωρίες των Αμερικανών Πραγματιστών και έπειτα των Ευρωπαίων. Το έργο του Παπανούτσου είναι περιγραφή και ανάπτυξη της πραγματιστικής φιλοσοφίας και του J. Dewey στο πρώτο μέρος. Στο δεύτερο μέρος αναλύονται οι απόψεις του Poincare, η γνωσιολογία του Bergson και η συσχέτιση του Πραγματισμού με τη Θρησκεία. Το τέλος του βιβλίου περιλαμβάνει μια κριτική του Πραγματισμού-Ουμανισμού<sup>86</sup>.

<sup>82</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 34

<sup>83</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 34-35

<sup>84</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 35-36

<sup>85</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 36

<sup>86</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 36-37

Ο νεαρός τότε φιλόσοφος Παπανούτσος έπρεπε να διαβάσει τα έργα των πραγματιστών φιλοσόφων και να ανατρέξει στην ξένη βιβλιογραφία καθώς δεν υπήρχε αντίστοιχο υλικό στα ελληνικά. Λόγω του νεαρού της ηλικίας του δεν είχε την ωριμότητα και την εμπειρία αλλά αυτά αντισταθμίστηκαν από τη συνθετική του σκέψη και τη διασκεπτική του ικανότητα για να γράψει αυτό το αξιόλογο έργο<sup>87</sup>.

### 2.1.2. Ελευθερία της βουλήσεως (1924)

Τρία χρόνια αργότερα ο Παπανούτσος εκδίδει τη δευτερολογία του βιβλίου «Η ελευθερία της βουλήσεως». Το έργο αυτό έχει γραφτεί στην καθαρεύουσα και εκτείνεται σε εξήντα οχτώ μόνο σελίδες. Το θέμα της ελευθερίας της βούλησης απασχολεί τον Παπανούτσο σε όλη του τη ζωή. Μελετώντας το θέμα αυτό προσπαθεί στη δευτερολογία του να το εξετάσει από νέα σκοπιά και ταυτόχρονα να προσθέσει τις νέες του σκέψεις στα δύο προηγούμενα του έργα. Το ερέθισμα για να ασχοληθεί πάλι με αυτό το θέμα φαίνεται να είναι οι μελέτες του Γερμανού φιλόσοφου Wilhelm Wundt και του Γάλλου φιλόσοφου Alfred Fouillee<sup>88</sup>. Επίσης, πέρα από τους δύο φιλοσόφους αφορμή ήταν ο Θ. Βορέας και ο Τ. Ηλιόπουλος. Ο Θ. Βορέας ήταν καθηγητής φιλοσοφίας και είχε αναλύσει το 1921 τις απόψεις ενός πολύ γνωστού φιλόσοφου και ψυχολόγου του Wundt. Ο Θ. Βορέας επιχειρηματολόγησε αντίθετα με την άποψη του Τ. Ηλιόπουλου. Ο Τ. Ηλιόπουλος ήταν καθηγητής του Ποινικού Δικαίου. Ο Βορέας υποστήριζε ότι ο Wundt ήταν «ανάμεσα» στον ντετερμινισμό και στον ιντετερμινισμό δηλαδή δεχόταν την άποψη της ελευθερίας της βούλησης αλλά δεν απέκλειε τη μηχανιστική ερμηνεία. Όμως, ήταν κοινά αποδεκτό ότι ο Fouillee εκπροσωπεί την βουλησιοκρατία έχοντας παρόλα αυτά στη σκέψη του και συμβιβαστικές τάσεις<sup>89</sup>.

Ο Παπανούτσος αναλύει το πρόβλημα της ατομικής ευθύνης και της ελευθερίας και εξετάζει τις θέσεις του μονισμού. Παρουσιάζει τις απόψεις των Wundt και Fouillee και ότι η ελευθερία είναι άμεσο δεδομένο της συνείδησης, σε σχέση με το νόμο της αιτιότητας. Στο τέλος του έργου του ο Παπανούτσος παρουσιάζει και τις θέσεις των Hume, Kant και Erdmann. Ο Παπανούτσος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ελευθερία της βούλησης είναι σε κοντινή αλληλουχία με τις εκδηλώσεις της φυσικής αιτιότητας, που εγγυάται και έχει το σύμπαν<sup>90</sup>.

<sup>87</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 37

<sup>88</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 37-38

<sup>89</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 38

<sup>90</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 38

Ουσιαστικά ο Παπανούτσος παρουσιάζει, με προσωπικές του αναλύσεις τις απόψεις των δύο Ευρωπαίων φιλοσόφων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σκοπός του έργου του Παπανούτσου ήταν να ενισχύσει τις συμβιβαστικές απόψεις του που είχε παρουσιάσει στις δύο προηγούμενες μελέτες του<sup>91</sup>.

### 2.1.3. Η φιλοσοφία του H. Bergson (1924)

Το ίδιο έτος (1924) ο Παπανούτσος έγραψε το βιβλίο «Η φιλοσοφία του H. Bergson». Σε αυτό το έργο ο φιλόσοφος εξηγεί πώς η φιλοσοφία κατέστη απλησίαστη για τον μέσο άνθρωπο και αυτό οδήγησε τους σύγχρονους συμπολίτες του να μην ενδιαφέρονται για αυτήν. Σε αυτό συνηγόρησαν και οι ίδιοι οι φιλόσοφοι. Ακόμα, τονίζει πόσο σημαντική και απαραίτητη είναι η φιλοσοφία για την συνείδηση της μοίρας του ανθρώπου. Στη συνέχεια προσπαθεί να αναδείξει τις ιδέες του Bergson στις οποίες φαίνεται να είναι παρεξηγημένες στην Ελλάδα. Με τη φιλοσοφία του Bergson, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είχε ασχοληθεί ο Παπανούτσος στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του «Πραγματισμός ή Ουμανισμός»<sup>92</sup>.

Ο Παπανούτσος είχε ως σκοπό την Εκπαίδευση και την ενημέρωση του ελληνικού κύκλου των διανοούμενων ως προς την φιλοσοφία και η μικρή αυτή εργασία ήταν ένα βήμα στην παρουσίαση ενός σημαίνοντα Ευρωπαίου φιλοσόφου στον ελληνικό χώρο<sup>93</sup>.

### 2.1.4. Η διάνοιξη του πνευματικού ορίζοντα

Η ζωή στην πόλη της Αλεξάνδρειας βοήθησε τον Παπανούτσο στην πνευματική του ωριμότητα και τη φιλοσοφική του πρόοδο. Αν και η ελληνική κοινότητα εκεί ήταν συντηρητική, το περιβάλλον της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής έδιναν την ευκαιρία για πνευματική ωριμότητα. Η Αλεξάνδρεια και οι μετεκπαιδεύσεις που έκανε τον βοήθησαν να ανοίξει τη σκέψη του και να διανοίξει το νου του. Του δόθηκαν ευκαιρίες, γνώρισε πολύ κόσμο και γενικότερα είχε πολλές εμπειρίες. Όλα αυτά τον ωρίμασαν<sup>94</sup>.

Ο Παπανούτσος είχε τη δυνατότητα για μετεκπαίδευση σε μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα της Φιλοσοφίας και της Παιδείας. Στην Αλεξάνδρεια είχε μάθει ξένες γλώσσες και αυτό τον βοήθησε πολύ στα μετέπειτα βήματά του. Επίσης, είχε μελετήσει

<sup>91</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 38

<sup>92</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 39

<sup>93</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 40

<sup>94</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 40

Φιλοσοφία, είχε συγγράψει φιλοσοφικά έργα, είχε κοινωνική συνείδηση και όλα αυτά αποτελούσαν προϋποθέσεις για πνευματική πρόοδο. Ο Παπανούτσος ήταν έτοιμος να διανοίξει τους πνευματικούς του ορίζοντες<sup>95</sup>.

### 2.1.5. Διδακτορικές διατριβές

Το 1924 ήταν πολύ σημαντική χρονιά, μια χρονιά σταθμός για τη φιλοσοφική πορεία του Παπανούτσου. Σπούδασε Κλασική Φιλολογία, Φιλοσοφία και Παιδαγωγικά στο Παρίσι και στο Βερολίνο. Στο Βερολίνο ο Παπανούτσος παρακολούθησε δύο εξάμηνα σπουδών και συγκεκριμένα τα μαθήματα του μεγάλου παιδαγωγού, φιλοσόφου και ψυχολόγου Eduard Spranger. Το 1925, ο Παπανούτσος συνέχισε τη μετεκπαίδευσή στο Τύμπιγγεν και ανακηρύχθηκε διδάκτορας της Φιλοσοφίας κοντά στον καθηγητή Erich Adickes με διαδακτορική διατριβή "Το θεολογικό βίωμα στον Πλάτωνα" («Das Religiöse Erleben bei Platon», 1926)<sup>96</sup>.

Η διατριβή αυτή επιβεβαιώνει ότι ο Παπανούτσος γνωρίζει και μπορεί να πειθαρχήσει το φιλοσοφικό του στοχασμό στις απαιτήσεις της επιστημονικής μεθοδολογίας. Για να εκτιμήσει ο κόσμος τη Φιλοσοφία θα πρέπει να ακολουθείται η επιστημονική μέθοδος-διαλεκτική μέθοδος και όχι ο δογματισμός. Δεν αυτοσχεδιάζει αλλά εξετάζει επιστημονικά με κριτική μέθοδο. Αυτά είναι δείγματα Παιδείας που μαθαίνονται δίπλα σε ξεχωριστούς, εκλεκτούς δασκάλους<sup>97</sup>.

Ο Παπανούτσος αφοσιώθηκε στη εργασία του με πολλή αγάπη. Ξεκίνησε την έρευνά του με την επίδραση του Σωκράτη, της μοίρας του και της διδασκαλίας του στον Πλάτωνα. Ο Πλάτωνας επηρεάστηκε από τον Σωκράτη. Τον Σωκράτη τον χαρακτήριζε βαθιά θρησκευτικότητα και αυτό φαίνεται και στους σωκρατικούς διαλόγους του Πλάτωνα. Αυτή η θρησκευτικότητα βέβαια είναι λίγο διαφορετική, ο Σωκράτης μέσω του ανήσυχου του πνεύματος προσπαθεί να βρει την ουσία και τον Θεό στα εγκόσμια<sup>98</sup>.

Συνέχεια της έρευνας του Παπανούτσου ήταν το θρησκευτικό βίωμα του Πλάτωνα. Πρώτα απέδειξε ότι ο Πλάτωνας είχε επηρεαστεί ιδεολογικά από τον Σωκράτη. Το θρησκευτικό βίωμα του Πλάτωνα φαίνεται στη διδασκαλία του για την

<sup>95</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 40

<sup>96</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 30 και Λ. Γ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 177

<sup>97</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 31 και Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 41

<sup>98</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 41-42



ψυχή και τη στάση του φιλοσόφου στη ζωή αλλά και στον θάνατο. Επίσης, φαίνεται στη μεταφυσική των ιδεών του Πλάτωνα και αυτό οδήγησε στην αντίληψη του σοφού για τον Θεό. Τέλος, η εργασία διερευνά τη θεωρία του Θεού, την άποψη του Πλάτωνα για τη θεοδικία και τη σχέση πολιτείας και θρησκείας. Η διδακτορική διατριβή του Παπανούτσου του έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθεί ξανά με το φιλοσοφικό στοχασμό των Αρχαίων Ελλήνων<sup>99</sup>.

Ένα έτος μετά την επιστροφή του Παπανούτσου στην Αλεξάνδρεια, ο Παπανούτσος ολοκληρώνει και τη διδακτορική του διατριβή στην Επιστήμη της Θεολογίας, την τυπώνει και την υποβάλλει στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για να αποκτήσει το διδακτορικό τίτλο της Θεολογίας: «Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν της θρησκείας» Αλεξάνδρεια 1927. Όμως, ο Παπανούτσος δεν παρεβρέθηκε στις υποχρεωτικές προφορικές εξετάσεις για να πάρει τον τίτλο του διδάκτορα της Θεολογίας<sup>100</sup>.

Ο Παπανούτσος δεν ξαναμίλησε για την εργασία του αυτή στη Θεολογία και δεν έχει γίνει γνωστό γιατί ο Παπανούτσος ήθελε να αποκτήσει και τον τίτλο του διδάκτορα στη Θεολογία. Οι βασικές σπουδές του βέβαια ήταν στη Θεολογία αλλά το πρόβλημα της θρησκείας και της θρησκευτικής πίστης τον ενδιέφερε κυρίως ως φιλόσοφο και πνευματικό άνθρωπο. Να σημειωθεί επίσης ότι ο Παπανούτσος δεν διακόνησε τη Θεολογία ούτε ασχολήθηκε με έρευνες της Θεολογίας. Μετά τη σχολή της Θεολογίας δεν έγραψε καμία εργασία θεολογικού περιεχομένου, ούτε αυτή που αναφέρθηκε παραπάνω ήταν τέτοιου περιεχομένου. Σε όλη του τη ζωή έγραφε φιλοσοφικά έργα και έργα με παιδαγωγικό περιεχόμενο<sup>101</sup>.

Η εργασία που αναφέρθηκε «Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν της θρησκείας» είναι φιλοσοφική. Είναι μια μελέτη ιστορική και κριτική και ο Παπανούτσος τη χαρακτηρίζει πόνημα. Σκοπός της εργασίας είναι να μάθουν όσοι τη διαβάσουν για τις αλήθειες της θρησκείας, για τη θρησκεία ως ψυχαγωγικό φαινόμενο και ως φιλοσοφικό πρόβλημα και να δουν τις δυσκολίες και τη σημασία του θρησκευτικού συναισθήματος<sup>102</sup>.

Η φιλοσοφική αυτή εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναλύει τις θρησκευτικές αλήθειες και αποτελείται από δεκαεπτά παραγράφους. Σε

---

<sup>99</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 31

<sup>100</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 42

<sup>101</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 43

<sup>102</sup> Β. Κύρκος, *Ενάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 44

αυτές αναλύει το θρησκευτικό πρόβλημα, τη φιλοσοφία της θρησκείας, τη φύση των θρησκευτικών αληθειών και το πώς αυτές προσλαμβάνονται από τους ανθρώπους, στη ιστορία του θρησκευτικού ζητήματος από τις αρχές του χριστιανισμού, στο ανθρωπολογικό ρεύμα, στον μυστικισμό, στη σχολαστική φιλοσοφία και στο θρησκευτικό συναίσθημα. Στο τέλος του πρώτου μέρους υπάρχουν κάποιες παρατηρήσεις και κριτικές σκέψεις<sup>103</sup>.

Το δεύτερο μέρος ασχολείται με τη φιλοσοφική θεώρηση της θρησκείας και διαρθρώνεται σε πέντε μικρά κεφάλαια. Οι τίτλοι των τριών πρώτων κεφαλαίων είναι τα ακόλουθα ερωτήματα: 1) Η θρησκεία απλούν εξάρτημα της Ηθικής; , 2) Η θρησκεία προσωρινός σταθμός εν τη εξελίξει του πνεύματος; , 3) Η θρησκεία φαινόμενον της ατομικής συνειδήσεως αξίας αποκλειστικώς ψυχολογικής;. Στο τέταρτο κεφάλαιο ο Παπανούτσος προβληματίζεται με το κριτήριο των θρησκευτικών αληθειών και στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο μελετά την ουσία της θρησκείας<sup>104</sup>.

Βλέποντας τη διάρθρωση της μελέτης αυτής φαίνεται η αναφορά στη φιλοσοφία της θρησκείας και όχι η ενασχόληση με κάποιο θεολογικό ζήτημα. Στην ηλικία που συνέταξε το παραπάνω πόνημα ο Παπανούτσος είχε ήδη ασχοληθεί με φιλοσοφικά προβλήματα και είχε πάρει το διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο του Τύμπιγγεν. Επομένως, όταν ασχολήθηκε με αυτό το θρησκευτικό θέμα, το προσέγγισε φιλοσοφικά και όχι θεολογικά. Και σε επόμενες εργασίες του έχει ακολουθήσει την ίδια τακτική δηλαδή την προσέγγιση της θρησκείας φιλοσοφικά<sup>105</sup>.

#### **2.1.6. Διερεύνηση του φιλοσοφικού ορίζοντα**

Η ενασχόληση του Παπανούτσου με το διδακτορικό του, τον έκανε να εντρυφήσει στον φιλοσοφικό τρόπο σκέψη των αρχαίων Ελλήνων. Οι εμπειρίες του από τη μετεκπαίδευση στο Παρίσι, η ευρωπαϊκή Παιδεία και η συναναστροφή με φιλόσοφους της εποχής του έδωσαν νέα ερεθίσματα και άνοιξαν νέους ορίζοντες γι' αυτόν<sup>106</sup>.

Την πρώτη φιλοσοφική περίοδο του Παπανούτσου την χαρακτηρίζουν ο ηθικός προβληματισμός και οι γνωσιοθεωρητικές ανησυχίες που παίρνουν μορφή με την «Τριλογία του Πνεύματος» (1928). Με το σημαντικό αυτό έργο ολοκληρώνεται η πρώτη φιλοσοφική περίοδος του Παπανούτσου. Στο έργο αυτό αποτυπώνεται ο

<sup>103</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 44

<sup>104</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 44-45

<sup>105</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 45

<sup>106</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 47

φιλοσοφικός προβληματισμός του. Το έργο περιλαμβάνει την Τέχνη, την Ηθική και την Επιστήμη. Η «Τριλογία του Πνεύματος» έχει φιλοσοφικές εμπειρίες από τις σπουδές του Παπανούτσου. Φαίνεται η επίδραση του καθηγητή του Erich Adickes. Ωστόσο, υπάρχει και το προσωπικό στοιχείο του Παπανούτσου. Η «Τριλογία του Πνεύματος» περιλαμβάνει τρεις βασικές εκφράσεις του ανθρώπινου πνεύματος που είναι η Τέχνη, η Ηθική και η Επιστήμη. Οι εκφράσεις αυτές αντιστοιχούν σε τρεις «λειτουργίες» της ψυχής του ανθρώπου: στο συναίσθημα, στη βούληση και στη νόηση. Αυτές οι «λειτουργίες» δίνουν νόημα στη ζωή του ανθρώπου. Το βιβλίο λοιπόν χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: για την Τέχνη, για την Ηθική και για την Επιστήμη<sup>107</sup>. Είναι γραμμένο με ύφος προσωπικών διαλογισμών ή στοχασμών και αυτοσυνείδησης σε πρώτο πρόσωπο και δεν ακολουθεί αυστηρή μέθοδο επιστημονικής έρευνας. Ο Φιλόσοφος διερευνά, διαλογίζεται και εστιάζει κυρίως στην έννοια της τέχνης και στον σκοπό της, στην αρετή και στο νόημά της και στη γνώση και στην πηγή της<sup>108</sup>.

Το πρώτο μέρος του έργου αφορά την Τέχνη και αποτελείται από οχτώ κεφάλαια. Στην αρχή ο Παπανούτσος ερμηνεύει την καλλιτεχνική συγκίνηση, γίνεται ανάλυση της έννοιας του τραγικού στη τέχνη, περιγράφεται το θεατρικό γεγονός και αναφέρεται η αξία της θεατρικής τέχνης. Για την έννοια του τραγικού ο Παπανούτσος βασίζεται στον Αριστοτέλη και στον τρόπο που αυτός ερμηνεύει την τραγωδία<sup>109</sup>. Το παραπάνω αισθητικό ζήτημα είναι από τα σημαντικά θέματα που απασχολούν για πολλά χρόνια τον Παπανούτσο ως φιλόσοφο. Μετέπειτα, θα αναλύσει περισσότερο αυτό το ζήτημα σε εργασίες του που δημοσιεύονται στην ελληνική και στη γαλλική γλώσσα.<sup>110</sup>

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνάται το νόημα της τέχνης. Αναλύονται έργα τέχνης όπως ένας πίνακας ζωγραφικής, ένα ποιητικό ή μουσικό έργο και ένας χορός όπως η παράσταση ενός μπαλέτου. Γίνονται συγκρίσεις των διαφόρων μορφών τέχνης και ο Παπανούτσος καταλήγει στο ότι η Τέχνη εκφράζει μια Ιδέα που διαρθρώνει την

<sup>107</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 32-33 και Β. Κ. Κύρκος, «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του», σ. 12-13

<sup>108</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 33

<sup>109</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 49 και Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 33

<sup>110</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 49

πραγματική στιγμή της ζωής αρμονικά και καθολικά. Ο φιλόσοφος φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από την Αναγέννηση της γερμανικής φιλοσοφίας, τον Νεοκαντιανισμό<sup>111</sup>.

Ο Παπανούτσος έχει επηρεαστεί από τον Καζαντζάκη, από Γάλλους εξπρεσιονιστές, από Γερμανούς λυρικούς (George, Novalis), από τον Παλαμά, από τον Καβάφη, τον Ντοστογιέφσκι, τον Ιούλιο Βερνκάι και τον Abbe Prevost. Αυτές οι επιρροές τον οδήγησαν να εξελίξει τη φιλοσοφική του σκέψη, ξεπερνώντας τα στενά περιθώρια και την πειθαρχία των διατριβών του στο Τύβιγγεν και στη Θεολογική Σχολή, έχοντας ποιητική διάθεση<sup>112</sup>.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο Παπανούτσος συνεχίζει να ερμηνεύει την καλλιτεχνική δημιουργία και συγκίνηση που προσφέρουν τα έργα τέχνης. Στο τέταρτο κεφάλαιο τίθενται τα ερωτήματα για το τι είναι τέχνη ως έργο και ως προσπάθεια. Επίσης, διερευνώνται οι κλασικές θεωρίες για την τέχνη και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στη θεωρία των Αρχαίων που έβλεπαν τη τέχνη ως μίμηση<sup>113</sup>. Στα δύο επόμενα κεφάλαια, στο πέμπτο και στο έκτο περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του αληθινού καλλιτέχνη, το μυστήριο και το θαύμα της τέχνης, το αίνιγμα της τέχνης και αναλύονται κυρίως λογοτεχνικά έργα. Στο έβδομο και στο όγδοο κεφάλαιο αναλύεται η φιλοσοφική θεώρηση της Τέχνης. Ο Παπανούτσος υποστηρίζει ότι τα έργα τέχνης και γενικά του πνεύματος δείχνουν ότι ο άνθρωπος πορεύεται προς τον εξανθρωπισμό του<sup>114</sup>.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει την Ηθική δηλαδή το πρόβλημα της αρετής και αναλύεται σε τρία κεφάλαια. Ο Παπανούτσος αναλύει την αρετή ως έργο αλλά και ως προσπάθεια του ανθρώπου, ως πράξη που έρχεται σε συνάρτηση με την ανθρώπινη βούληση. Η αρετή είναι πνευματικό κατόρθωμα και ο Παπανούτσος διερευνά το ρόλο της βούλησης στην ηθική πράξη. Με την αρετή γίνεται πιο εμφανής η επέμβαση του ανθρώπου στην ιστορία. Στα επόμενα κεφάλαια εξετάζονται οι διαστάσεις και τα όρια του ηθικού ενεργήματος αλλά και το πως συνδέεται με τη φύση του ανθρώπου, το πόσο χρήσιμη είναι η αρετή και η σημασία του χρέους<sup>115</sup>.

<sup>111</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 49

<sup>112</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 50

<sup>113</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 34

<sup>114</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 35

<sup>115</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 35

Το τρίτο μέρος του έργου πραγματεύεται την Επιστήμη και είναι χωρισμένο σε τρία κεφάλαια. Στα κεφάλαια αυτά εξετάζεται η νόηση και η φιλοσοφική ανησυχία. Επίσης, εξετάζονται: ο λόγος, η διαλεκτική σκέψη και η Αισθητικότητα τα οποία αποτελούν τις τρεις δυνάμεις του νου. Τέλος, περιγράφονται οι αρετές του αληθινού επιστήμονα<sup>116</sup>

Όπως προαναφέρθηκε το έργο «Τριλογία του πνεύματος» δεν είναι αυστηρά επιστημονικό ωστόσο είναι επιστημονικά ενημερωμένο. Είναι η πρώτη φιλοσοφική παρουσίαση των μεγάλων προβλημάτων. Οι τρεις κύριες μορφές του φιλοσοφικού προβληματισμού εμφανίζουν στοιχεία Ιδεοκρατίας και Καντιανισμού ενώ στη δεύτερη και στην τρίτη περίοδο της φιλοσοφικής πορείας του Παπανούτσου θα επικρατεί η ωριμότητα, η κριτική και προσωπική και διαλεκτική σκέψη<sup>117</sup>.

## 2.2. Β' περίοδος-Τα βασικά προβλήματα του φιλοσοφικού στοχασμού

Η Β' φιλοσοφική περίοδος του Παπανούτσου περιλαμβάνει τρεις επιστημονικές εργασίες και μια μεταφραστική προσπάθεια. Ο Παπανούτσος εξετάζει ξανά τα τρία μέρη του βιβλίου «Τριλογία του Πνεύματος» και γράφει τρία ξεχωριστά έργα: Περί Τέχνης (1930), Περί Ηθικής (1932) και Περί Επιστήμης (1937). Η μεταφραστική προσπάθεια του Παπανούτσου αφορά τη μετάφραση του «Φαίδωνα» του Πλάτωνα με μεγάλη εισαγωγή και ερμηνευτικό κείμενο<sup>118</sup>.

Αυτή την εποχή ο Παπανούτσος ζει και εργάζεται στην Ελλάδα. Το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του είναι αφιερωμένο στο παιδαγωγικό κομμάτι. Παρόλα αυτά τα δέκα αυτά χρόνια ωριμάζει και ως φιλόσοφος. Οι εργασίες που θα αναλυθούν παρακάτω είναι επηρεασμένες από την τριβή του συγγραφέα με τις φιλοσοφικές έννοιες στη Γαλλία και στη Γερμανία<sup>119</sup>.

Στο έργο «Περί Τέχνης» ο Παπανούτσος ερευνά τη φιλοσοφική θεώρηση της Τέχνης μεθοδολογικά. Ο φιλόσοφος ήταν ενθουσιασμένος με την έρευνα και είχε όλο και περισσότερο κριτική σκέψη. Ξεκίνησε με την τέχνη των πρωτογόνων και συνέχισε να διερευνά την τέχνη και την πραγματικότητα. Διαπίστωσε ότι η τέχνη είναι η διαφυγή

<sup>116</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 36

Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 55

<sup>117</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 36

<sup>118</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 37

<sup>119</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 58-59

από τη σκοτεινή πραγματικότητα αλλά βγαίνει και από το πραγματικό. Συνεχίζει με την αισθητική αποτίμηση και σημασία της τέχνης από τη μεριά της Κοινωνιολογίας. Έπειτα, ασχολείται με την τραγωδία και την αισθητική του θεάτρου και ακολουθεί η θεωρία της τραγικής μίμησης του Αριστοτέλη και παρατίθενται πιο νέες ερμηνείες<sup>120</sup>.

Ο Παπανούτσος ασχολήθηκε με τα κριτήρια της τέχνης, την τύχη, τις αισθητικές εκφράσεις κ. ά. και τελείωσε το βιβλίο περιγράφοντας τη δύναμη και το ρόλο της τέχνης. Το «Περί Τέχνης» αποτελεί διεύρυνση του πρώτου μέρους της Τριλογίας του Πνεύματος<sup>121</sup>.

Το επόμενο έργο «Περί Ηθικής» (1932) αποτελεί διεύρυνση του δεύτερου μέρους της Τριλογίας του Πνεύματος. Ο Παπανούτσος υποστηρίζει μια κατανοούσα ηθική και μια κρατούσα/νομοθετούσα ηθική. Σκοπός του ηθικού γεγονότος είναι η κατανόηση. Ο Παπανούτσος εξετάζει τις βάσεις της Ηθικής και διερευνά την ηθική ως φαινόμενο της ανθρώπινης συνείδησης. Αντικρούει απόψεις του M. J. Guyau και του Πέτρου Κροπότκιν. Επίσης, ο Παπανούτσος καταλήγει ότι η αρετή είναι ανθρώπινη αξία. Στη συνέχεια διερευνά το δίκαιο και το ήθος και τα εξετάζει σε σχέση με την ηθική. Το έργο αυτό στο τέλος του περιλαμβάνει μια εξομολόγηση ενός φανταστικού απάνθρωπου όντος που διαλύει κάθε ηθική<sup>122</sup>. Ο φασισμός δημιουργεί τέτοια τέρατα όπως και η τεχνολογία όταν πέφτει σε χέρια αφιλοσόφητων<sup>123</sup>.

Το τρίτο έργο είναι το «Περί Επιστήμης» (1937) και είναι το ανανεωμένο τρίτο μέρος της Τριλογίας του Πνεύματος. Ο Παπανούτσος με πιο κριτική σκέψη αντιμετωπίζει τη γνώση και την αλήθεια. Κύρια επιρροή γι' αυτό το βιβλίο είναι οι εμπειρίες του Παπανούτσου από τις σπουδές του στο εξωτερικό και πιο πολύ η ενασχόλησή του με τα έργα του Kant<sup>124</sup>.

Οι τρεις αυτές εργασίες είναι αναλυτικές, ωστόσο τα φιλοσοφικά προβλήματα της Τριλογίας θα αποτυπωθούν ξεκάθαρα στην ώριμη περίοδο του Παπανούτσου.

Το τέλος της δεύτερης φιλοσοφικής προόδου του Παπανούτσου περιλαμβάνει τη μεταφραστική του προσπάθεια από Πλατωνικά φιλοσοφικά έργα όπως τον «Φαίδωνα». Ο Πλάτωνας έλεγε ότι ο φιλόσοφος είναι και φιλόλογος. Ο Παπανούτσος κατάφερε να μεταφράσει τον λόγο του Πλάτωνα στη νέα ελληνική γλώσσα με

<sup>120</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 38

<sup>121</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 59-60

<sup>122</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 39-40

<sup>123</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 61

<sup>124</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 50

φιλολογική ακρίβεια και φιλοσοφική ευαισθησία. Παράλληλα βοήθησε τον αναγνώστη να αντιληφθεί την πλατωνική διδασκαλία για τον θάνατο και την αθανασία της ψυχής<sup>125</sup>.

Με τη μετάφραση του «Φαίδωνα» τελειώνει η δεύτερη περίοδος του φιλόσοφου Παπανούτσου. Ήρθε ο πόλεμος και η κατοχή στη χώρα. Ο φιλόσοφος συνεχίζει να στοχάζεται σιωπηλά. Οι εμπειρίες της κατοχής είναι οδυνηρές ωστόσο ο Παπανούτσος μελετά και ο στοχασμός του διαρθρώνεται με τις ανάγκες της Παιδείας. Αγωνίζεται για την Παιδεία και υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία είναι Παιδεία γι' αυτό και τα επόμενα φιλοσοφικά του έργα στην Τρίτη περίοδο έχουν σχέση με την Παιδεία<sup>126</sup>.

### 2.3. Γ' περίοδος

Έπειτα από τη σιωπή της Κατοχής, το πρώτο έργο του Παπανούτσου είναι η Αισθητική με έτος έκδοσης το 1948, ακολούθησαν κι άλλες εκδόσεις με την τελική έκδοση να είναι το 1976. Η Αισθητική αποτελεί μια ώριμη μελέτη του προβλήματος του ωραίου και της έκφρασής του δηλαδή των έργων τέχνης. Ο φιλόσοφος έχει κατασταλάξει για του ωραίου και του καλού. Στα πρώτα πέντε κεφάλαια ο Παπανούτσος κάνει ανάλυση της αισθητικής εμπειρίας, συνεχίζει με ιστορική αναδρομή και ερμηνεία των προσπαθειών που κάνει ο άνθρωπος για να αντιληφθεί φιλοσοφικά/νοητικά το ωραίο και τι νιώθει όταν βλέπει το ωραίο<sup>127</sup>. Την αισθητική εμπειρία την εξετάζει ως προς την ομοιογένεια, εξετάζει τα ποιητικά έργα έπειτα αναλύει την τέχνη και την πραγματικότητα. Επίσης, ο Παπανούτσος εξετάζει συστηματικά τις απόψεις του Ρεαλισμού και του Ιδεαλισμού σχετικά με την αισθητική ερμηνεία των έργων τέχνης. Επίσης, ο Παπανούτσος περιγράφει και σχολιάζει τις Σχολές ζωγραφικής αλλά και τα ρεύματα ζωγραφικής όπως π.χ. Εξπρεσιονισμός. Σε ένα κεφάλαιο τη θεωρία της ενσυναίσθησης, κάνει κριτική στην ψυχαναλυτική θεωρία και συγκρίνει την αριστοτελική θέση με την πλατωνική. Στα δύο τελευταία κεφάλαια ο Παπανούτσος περιγράφει την τέχνη ως πνευματική κατάσταση, κάνει αισθητική αποτίμηση της μουσικής και ερμηνεύει και κάνει κριτική στα έργα τέχνης. Επίσης, αναλύει το πρόβλημα της ερμηνείας και κυρίως της θεατρικής ερμηνείας<sup>128</sup>.

<sup>125</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 41

<sup>126</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 63-64

<sup>127</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 44

<sup>128</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 45

Το 1949 ο Παπανούτσος δημοσίευσε το έργο του με τίτλο «Ηθική», ακολούθησε δεύτερη και τρίτη έκδοση το 1970. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Παπανούτσος για να διερευνήσει τα ηθικά προβλήματα είναι η κριτική αλλά ο στοχασμός στην έρευνα του ηθικού ανθρώπινου βίου είναι θεωρητικός. Η θεωρητική έρευνα καλείται να ερευνήσει θεωρητικά αλλά και κριτικά την ουσία της αρετής. Το έργο αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Η διάρθρωση του έργου ακολουθεί την ιστορία της ηθικής φιλοσοφίας<sup>129</sup>.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο Παπανούτσος ερευνά και ελέγχει τον ηθικό ορθολογισμό, στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφει την ηθική φιλοσοφία του Kant, στο τρίτο αναλύει τη θετική και την επιστημονική ηθική, στο τέταρτο πραγματεύεται τις ηθικές αξίες και στο πέμπτο κάνει την ερμηνεία της αρετής<sup>130</sup>.

Μετά το έργο της Ηθικής ο Παπανούτσος ασχολήθηκε με τη Νεοελληνική Φιλοσοφία. Μελέτησε και πρόβαλε τη νεοελληνική φιλοσοφία. Το έργο του περιλαμβάνει δύο τόμους. Ο πρώτος τόμος εκδόθηκε το 1953 και ο δεύτερος το 1956. Ο Παπανούτσος παρουσιάζει τους φιλοσόφους της Τουρκοκρατίας, τους Νεοέλληνες φιλοσόφους<sup>131</sup>. Ο Παπανούτσος διαιρεί μεθοδολογικά την περίοδο σε τέσσερα διαστήματα. Στο πρώτο χρονικό διάστημα από το 1600 έως το 1669 εκπρόσωπος ήταν ο Θεόφιλος Κορυδαλλέας. Στο δεύτερο από το 1670 έως το 1774 υπήρχαν τρεις εκπρόσωποι του πνεύματος ο Ν. Μαυροκορδάτος, ο Β. Δαμωδός και ο Ευγένιος Βούλγαρης. Στο τρίτο διάστημα 1775-1821 που ήταν περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρχαν πολλοί εκπρόσωποι με κορυφαίο τον Αδαμάντιο Κοραή και το τελευταίο διάστημα ήταν μέχρι το 1850. Όλα αυτά αναφέρονται στον πρώτο τόμο της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας. Στον δεύτερο τόμο του έργου υπάρχουν κείμενα φιλοσόφων που έζησαν μετά το 1850<sup>132</sup>.

Στους δύο αυτούς τόμους ο Παπανούτσος οριοθετεί τη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη και την πλαισιώνει ιστορικά. Δεν είναι επιστημονική μελέτη αλλά

---

<sup>129</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 45

<sup>130</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 46-47

<sup>131</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 47-49

<sup>132</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 50



παρουσίαση μέσα από έργα φιλοσόφων. Η μελέτη αυτή δίνει κίνητρο για νέες μελέτες<sup>133</sup>.

---

<sup>133</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 51

## Γ' Κεφάλαιο

### Το συγγραφικό έργο του Παπανούτσου

Το συγγραφικό έργο του Ε. Παπανούτσου είναι πολύ μεγάλο. Έχει γράψει πάνω από τριάντα μονογραφίες, πολλά άρθρα, δοκίμια και επιφυλλίδες<sup>134</sup>. Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέρθηκαν πολύ σημαντικά έργα του όπως: «Πραγματισμός ή Ουμανισμός», «Ελευθερία της Βουλήσεως», «Η φιλοσοφία του Η. Berson», «Τριλογία του πνεύματος», «Περί Τέχνης», «Περί Ηθικής», «Περί Επιστήμης», «Αισθητική», «Ηθική» και «Νεοελληνική Φιλοσοφία». Ο Παπανούτσος έχει γράψει δεκάδες παιδαγωγικά βιβλία και φιλοσοφικά δοκίμια. Γνωστά είναι τα έργα του: «Λογική»<sup>135</sup>, «Ψυχολογία», «Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα», «Το δίκαιον της πυγμής». Πολύ σπουδαία έργα είναι και τα παρακάτω: «Γνωσιολογία», «Φιλοσοφία και Παιδεία», «Πρακτική Φιλοσοφία» και τα «Φιλοσοφικά Προβλήματα». Επίσης, μεγάλης σημασίας επίτευγμα είναι το περιοδικό «Παιδεία» το οποίο μετονομάστηκε σε «Παιδεία και Ζωή». Στο περιοδικό αυτό ο Παπανούτσος είχε γράψει άρθρα εκτός όλων των άλλων. Επιπροσθέτως, ο Παπανούτσος ως πολύγλωσσος, μετέφρασε ξενόγλωσσα φιλοσοφικά έργα στην ελληνική γλώσσα.

Ο λόγος του Παπανούτσου στα έργα του είναι ώριμος, υπεύθυνος και κατασταλαγμένος. Ο Παπανούτσος είναι σαφής και κερδίζει τον αναγνώστη γιατί παραμένει επιστήμονας στη μέθοδο και λογοτέχνης στην έκφραση. Εκφράζεται λιτά αλλά δεν χρησιμοποιεί κοινές εκφράσεις. Επίσης, δίνει το προσωπικό του ύφος, ζωντανεύει τα κείμενά του και δίνει μια φιλοσοφική διάθεση<sup>136</sup>.

#### 3.1. Το περιοδικό «Παιδεία»/«Παιδεία και Ζωή»

Ο Παπανούτσος ήταν εκδότης και διευθυντής του περιοδικού «Παιδεία». Το πρώτο τεύχος εκδόθηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1946. Το περιοδικό αυτό είχε διάρκεια πέντε χρόνια, έως το 1951 με 63 τεύχη. Το 1952 μετονομάστηκε σε «Παιδεία και Ζωή» και κράτησε έως το 1961 με 99 τεύχη. Συνολικά και από τα δύο περιοδικά, εκδόθηκαν 162 τεύχη με περίπου έξι χιλιάδες λέξεις<sup>137</sup>.

<sup>134</sup> Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Ε. Π. Παπανούτσος 17.5.1982», στο: *Δευκαλίων*, τ 10, τχ. 33 (1981), σ. 187-188

<sup>135</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Λογική*, Αθήνα 2008, σ. 6

<sup>136</sup> Π. Χάρης, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα 1986, σ. 218-221

<sup>137</sup> Θ. Ξύδης, *ό. π.*, σ. 52

Η «Παιδεία» εμφανίστηκε δύο έτη μετά την απελευθέρωση της χώρας και ο Παπανούτσος εξέφραζε την ανάγκη για ανόρθωση της Παιδείας. Στα δύο πρώτα τεύχη ο Παπανούτσος ανέλυσε τους σκοπούς του περιοδικού. Το περιοδικό αυτό ήταν η ελπίδα για την πραγματική μόρφωση των νέων. Ο Παπανούτσος φιλοδοξούσε στο να γίνει έρευνα και συζήτηση για τα προβλήματα της Παιδείας στην Ελλάδα<sup>138</sup>.

Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού «Παιδεία και Ζωή» ο Παπανούτσος εξήγησε γιατί έδωσε αυτόν το νέο τίτλο στο περιοδικό και πώς συνδέεται η Παιδεία με τη ζωή. Υποστηρίζει ότι η Παιδεία είναι μια λειτουργία της ζωής και ότι ο άνθρωπος παιδεύεται για να ζήσει<sup>139</sup>.

Στα δεκαπέντε χρόνια ζωής του περιοδικού, οι ενότητες που ήταν χωρισμένο παρέμειναν οι ίδιες. Αυτές ήταν: Άρθρα, Μελέτες, Η σχολική πράξη, Διεθνής Εκπαιδευτική Κίνηση, Εκπαιδευτική Ανασυγκρότηση, Εσύ και το Παιδί σου, και τέλος Σχόλια-Ειδήσεις-Βιβλιοκρισία<sup>140</sup>.

Στην 1<sup>η</sup> ενότητα που περιλαμβάνονται τα άρθρα, συγγραφέας ήταν ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Και τα 162 άρθρα τα είχε γράψει ο Παπανούτσος και καθένα απ' αυτά αφορούσε ένα εκπαιδευτικό θέμα. Σ' αυτά αναλύονται όλα τα εκπαιδευτικά προβλήματα, ζητήματα όλων των βαθμίδων της Παιδείας, εκπαιδευτικά προγράμματα, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κ. ά<sup>141</sup>.

Η 2<sup>η</sup> ενότητα αφορά τις Μελέτες. Οι Μελέτες αναλύονται στις περισσότερες σελίδες του περιοδικού. Συγγραφέας των Μελετών ήταν κυρίως ο Παπανούτσος. Είχαν γράψει κι άλλοι Μελέτες και είχαν ασχοληθεί διεξοδικά με το θέμα που μελετούσαν. Οι Μελέτες αφορούσαν πολλά θέματα, όπως παιδαγωγικές και ψυχολογικές έρευνες, παιδαγωγικές φυσιογνωμίες, οργάνωση της Παιδείας, Φιλοσοφία, Αρχαιολογία, Λογοτεχνία, κ. ά. Σε 13 τεύχη ο Παπανούτσος αναλύει τη μελέτη του με τίτλο: «Το Παιδαγωγικό ήθος».

Σημαντικές μελέτες που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό είναι οι παρακάτω: «Το βασικό σχολείο στη νέα οργάνωση της ελληνικής παιδείας» του Α. Π. Δελμούζου, «Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών» του Ι. Θ. Κακριδή, «Η Γραμματική της Δημοτικής του Hubert Pernot» του Κ. Καβάφη, κ. ά.

<sup>138</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 53

<sup>139</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 53

<sup>140</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 53

<sup>141</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 54

Στην επόμενη ενότητα, στη «Σχολική Πράξη» υπάρχουν άρθρα σχετικά με τη σχολική ζωή, με την εργασία και τη διδασκαλία στο σχολείο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω δημοσιευμένα άρθρα: «Από το σχολείο εργασίας» του Α. Π. Δελμούζου, «Η Διδασκαλία των Νέων Ελληνικών» του Γ. Θέμελη, «Ενιαία Διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία» του Ε. Π. Παπανούτσου, «Η Φιλοσοφία στα γυμνάσια» του Β. Τατάκη, «Η πρώτη γνωριμία με το αρχαίο δράμα» του Θ. Σταύρου κ. ά.

Στην 4<sup>η</sup> ενότητα «Διεθνής Εκπαιδευτική Κίνηση» περιλαμβάνονται άρθρα με πληροφορίες οργάνωσης της Παιδείας σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, της Αμερικής και αλλού. Αναλύονται εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, σχολικά ζητήματα όπως προβλήματα στις κτιριακές υποδομές των σχολείων, ζητήματα με τις δυσκολίες που παρουσιάζουν κάποια παιδιά κ. ά. Μερικά άρθρα αυτής της ενότητας είναι: «Σχολικές τάξεις πληθωρικές» του Ε. Π. Παπανούτσου, «Τα ελληνικά σχολεία στην Αλεξάνδρεια» του Δ. Σαράτση, «Το σχολείο Νέας Παιδείας στην Αγγλία» του Ν. Α. Buchan, «Αναμόρφωση της γερμανικής παιδείας» του J. Vernel κ. ά.

Στην 5<sup>η</sup> ενότητα του περιοδικού, την «Εκπαιδευτική ανασυγκρότηση» αναλύονται θέματα από σημαίνοντες πανεπιστημιακούς όπως: η προσχολική αγωγή, η υποχρεωτικότητα της φοίτησης, η ανάγκη καλύτερης εκπαίδευσης των διδασκόντων, η ομαλή λειτουργία όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων από το νηπιαγωγείο μέχρι και την επαγγελματική εκπαίδευση κ. τ. λ<sup>142</sup>.

Στην 6<sup>η</sup> ενότητα «Εσύ και το παιδί σου» συλλέγονται δημοσιεύματα σχετικά με τη ψυχολογία των παιδιών. Η ενότητα αυτή αφορά γονείς και δασκάλους, στους οποίους δίνονται συμβουλές για την ορθή αγωγή των παιδιών εντός και εκτός σχολείου<sup>143</sup>.

Στην 7<sup>η</sup> και τελευταία ενότητα με τίτλο «Σχόλια-Ειδήσεις-Βιβλιοκρισία», γίνεται σχολιασμός κυρίως από τον Παπανούτσο σε επίκαιρα και σημαντικά εκπαιδευτικά ζητήματα<sup>144</sup>.

Το περιοδικό στα 15 χρόνια έκδοσής του έθιξε όλα τα εκπαιδευτικά θέματα. Στο περιοδικό αυτό φαίνεται η προσφορά του Παπανούτσου στην Παιδεία της

<sup>142</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 56-57

<sup>143</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 57

<sup>144</sup> Θ. Ξύδης, ό. π., σ. 58

Ελλάδας. Ως εκδότης και συγγραφέας ο Παπανούτσος ήταν αφοσιωμένος, συνεπής με άρτιο λόγο και υπεύθυνη αξιολόγηση των θεμάτων<sup>145</sup>.

## 3.2. Συγγραφικά έργα

### 3.2.1. Γνωσιολογία

Η Γνωσιολογία ήταν ένα πολύ δύσκολο έργο του Παπανούτσου και η πιο σημαντική προσφορά του στη Φιλοσοφία<sup>146</sup>. Το έργο αυτό το ετοιμάζε είκοσι πέντε χρόνια και η πρώτη έκδοση ήταν το 1954. Ο κριτικός φιλόσοφος Παπανούτσος αναλύει το «Είναι» και το «Συνειδέναι». Γνωσιολογία ή αλλιώς Θεωρία της Γνώσης είναι η συνεχής διερεύνηση του προβλήματος της Αλήθειας. Το πρόβλημα της Αλήθειας μαζί με τα προβλήματα της Ομορφιάς και της Αρετής είναι τα τρία μεγάλα θέματα που απασχολούν τη Φιλοσοφία<sup>147</sup>.

Με τη Γνωσιολογία πρώτοι ασχολήθηκαν οι Σοφιστές, ο Σωκράτης, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης. Η μεγάλη ανάπτυξη της φιλοσοφίας οφείλεται στους νεότερους φιλοσόφους<sup>148</sup>. Νέα διάσταση έδωσαν ο Descartes και ο Kant. Σύμφωνα με τον Descartes πριν από κάθε ερμηνεία του κόσμου και της ζωής πρέπει να λυθεί το πρόβλημα της «μεθόδου» ενώ ο Kant πιστεύει ότι πρέπει να λυθεί το πρόβλημα των «όρων» της γνώσης. Ο Παπανούτσος ενώνει τα δυο προβλήματα σε ένα, στο πώς αποκτάται και ελέγχεται η βέβαιη γνώση<sup>149</sup>.

Ο Παπανούτσος στην έρευνα θα χρησιμοποιήσει την κριτική. Στη Φιλοσοφία κριτική είναι η σκέψη που προηγείται της αλήθειας και εξετάζει τους τίτλους της για να σιγουρευτεί ότι την αξία της την παίρνει από την ίδια και όχι από άλλη κάποια άλλη. Η κριτική σκέψη ασκεί έλεγχο και αυτοέλεγχο και προσδιορίζει τα μέτρα της βεβαιότητας και χαράζει τα όρια της βέβαιης γνώσης<sup>150</sup>.

Το έργο «Γνωσιολογία» του Παπανούτσου προσπαθεί να αποδείξει ότι όταν η φιλοσοφική σκέψη κάνει διερεύνηση των επιστημολογικών και γνωσιοθεωρητικών ζητημάτων με αυστηρώς κριτική μέθοδο θα καταφέρει να φανεί πιο σημαντική από τις αντιθέσεις που μας έχει αφήσει η παράδοση όπως π.χ. εμπειρισμός και ορθολογισμός

<sup>145</sup> Θ. Ξύδης, *ό. π.*, σ. 59-60

<sup>146</sup> Λ. Γ. Μπενάκης, *ό. π.*, σ. 182

<sup>147</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, Αθήνα 2002, σ. 9, στο εξής βλ. Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*

<sup>148</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 52

<sup>149</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 10-11

<sup>150</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 11

ή ρεαλισμός και ιδεαλισμός και φτάσει σε μια νέα και με ασφάλεια βεβαιότητα. Ο Παπανούτσος πιστεύει ότι η κριτική σκέψη θα βρει την αλήθεια<sup>151</sup>.

Η «Γνωσιολογία» του Παπανούτσου χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλος «Είναι και συνειδέναι» περιλαμβάνει τον Ρεαλισμό και Ιδεαλισμό. Το πρόβλημα του όντος είναι ένα φιλοσοφικό πρόβλημα. Από τη μεριά της Γνωσιολογίας φαίνεται ότι το πρόβλημα του όντος έχει αντινομική μορφή, παρουσιάζεται σαν δύο διαμετρικά αντίθετες λύσεις<sup>152</sup>. Έπειτα, ασχολείται με το υποκείμενο και το αντικείμενο και τέλος γίνεται κριτική θεμελίωση του όντος. Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Εμπειρία και Λόγος» ασχολείται με το θέμα των κατηγοριών όπως εμπειρισμός και ορθολογισμός, με τον διαλεκτικό ρυθμό της γνώσης και με την καθαρή γνώση. Το επόμενο κεφάλαιο λέγεται «Φύση και Ιστορία» και περιλαμβάνει την Ιστοριογνωσία και τη Φυσιγνωσία και το νόημα της Ιστορίας. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο περιγράφει τον ορισμό της Φιλοσοφίας καθώς και την πίστη αλλά και τη γνώση<sup>153</sup>.

### 3.2.2. Φιλοσοφία και Παιδεία

Το έργο του Παπανούτσου «Φιλοσοφία και Παιδεία» χωρίζεται σε επτά μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφει το πρόβλημα της Ελευθερίας, στο δεύτερο με τίτλο «Το παιδαγωγικό ήθος» περιγράφονται ο παιδαγωγικός έρωτας, η παιδαγωγική αγάπη, οι τύποι του παιδαγωγικού ήθους και η σχέση Πολιτείας και Παιδείας. Στο τρίτο μέρος αναλύεται η έννοια της Ιστορίας ενώ στο τέταρτο Καλλιτεχνικά θέματα. Στο πέμπτο μέρος γίνεται εξήγηση της τραγωδίας, στο έκτο περιγράφονται οι μορφές της διαλεκτικής και τέλος στο έβδομο μέρος ο Παπανούτσος περιλαμβάνει τη φιλοσοφία του Immanuel Kant<sup>154</sup>. Στο έργο αυτό υπάρχουν συγκεντρωμένες εργασίες που είχαν δημοσιευθεί σε περιοδικά ή αλλού<sup>155</sup>.

Ο Παπανούτσος αναλύει το πρόβλημα της ηθικής ελευθερίας του ανθρώπου. Περιγράφει όλη την ιστορία ανάπτυξης της θεωρίας της αιτιοκρατίας και του περάσματός της στις κοινωνικές επιστήμες όπου καταργήθηκε η έννοια της βούλησης του ανθρώπου. Εφάρμοσε την κριτική φιλοσοφική προσέγγισή του στο πρόβλημα της

<sup>151</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 12-13

<sup>152</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 16 και Β. Κ. Κύρκος, «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του», σ. 15

<sup>153</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, σ. 493-494

<sup>154</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα 1977, σ. 351-352, στο εξής βλ. Ε. Π. Παπανούτσος, *Φιλοσοφία και Παιδεία*

<sup>155</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Φιλοσοφία και Παιδεία*, σ. 9-10

αιτιότητας και της ελευθερίας στο ανθρώπινο πεδίο και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μόνο η φυσική αιτιότητα αντικρούει την ελευθερία ενώ η ιστορική αιτιότητα που ισχύει δεν αντικρούει την έννοια της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου<sup>156</sup>. Σε θέματα φυσικής αιτιότητας και όταν μιλάμε για μακρόκοσμο γίνονται προβλέψεις για επαρκείς και αναγκαίες αιτίες. Σε ανθρώπινα θέματα όμως, δε συμβαίνει το ίδιο. Οι αιτίες μπορεί να είναι αναγκαίες αλλά όχι επαρκείς γιατί ο ανθρώπινος παράγοντας είναι απρόβλεπτος. Δε γίνεται λοιπόν πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δεν μπορούμε να μιλάμε για μια εγκατεστημένη σχέση ανάμεσα αιτιών και αποτελεσμάτων εκ των προτέρων. Επομένως, η ιστορική αιτιότητα και η ελευθερία της βούλησης είναι έννοιες οι οποίες συνυπάρχουν στη φύση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος έχει την ελευθερία να πράττει και αυτό τον καθιστά ένα ηθικά υπεύθυνο ον.

Όμως, ο άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας ελέγχεται και οργανώνεται από την πολιτική εξουσία. Έτσι, ως πολιτικό ον χρησιμοποιώντας την πολιτική εξουσία σαν μέσο μπορεί να οδηγηθεί στην ολοκλήρωσή του ως άνθρωπος<sup>157</sup>.

### 3.2.3 Φιλοσοφικά Προβλήματα

Το έργο «Φιλοσοφικά Προβλήματα» του Παπανούτσου ξεκινάει με μια εισαγωγή που αφορά τον κριτικό φιλόσοφο και έπειτα ακολουθούν τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος με τίτλο «Το θέμα του ωραίου» περιλαμβάνει την αισθητική εμπειρία, τους πέντε ορισμούς της Τέχνης που αναζητούν την ειδοποιό διαφορά, την «οικονομική» θεωρία της Τέχνης και την κριτική Αισθητική. Το δεύτερο μέρος αφορά τον «ηθικό βίο». Πιο συγκεκριμένα, αναλύεται η σύγκρουση των καθηκόντων, οι έννοιες «γεγονός» και «σημασία», η Φιλοσοφία του Δικαίου και η Ηθική θεωρία και ο ηθικός βίος. Το τρίτο μέρος του συγγραφικού αυτού έργου έχει τίτλο «Επιστήμη και Φιλοσοφία». Στο μέρος αυτό αναλύονται έννοιες υπό μετασηματισμό, έννοιες όπως «θέμα», «ζήτημα», «πρόβλημα», «απορία», αναλύεται η διαλεκτική κίνηση του πνεύματος και περιγράφεται η φιλοσοφική άποψη της Ιστορίας της φιλοσοφίας. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος γίνεται η εξήγηση της τραγωδίας<sup>158</sup>.

---

<sup>156</sup> Π. Χιώτης, *Η Παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Η Περίπτωση του Αδαμάντιου Κοραή και του Ευάγγελου Παπανούτσου*, Αθήνα 1998, σ. 220 και Κ. Σ. Κατσιμάνης, «Ο Ε. Π. Παπανούτσος ως Κριτικός Φιλόσοφος» στα: στα: Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του, Αθήνα 1981, σ. 106

<sup>157</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 220-221

<sup>158</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Φιλοσοφικά προβλήματα*, Αθήνα 1978, σ. 309

### 3.2.4. Πρακτική Φιλοσοφία

Το έργο του Παπανούτσου «Πρακτική Φιλοσοφία» σχετίζεται με την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου από τη μεριά της Φιλοσοφίας. Το έργο αυτό περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος υπάρχουν ορισμένα μαθήματα που έκανε ο Παπανούτσος στον Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον» την περίοδο του Νοεμβρίου 1966 μέχρι τον Απρίλιο του 1967<sup>159</sup>. Τα μαθήματα αυτά είχαν μαγνητοφωνηθεί, έγινε βέβαια μια μικρή επεξεργασία. Πιο συγκεκριμένα τα θέματα του πρώτου μέρους είναι το σώμα, η μάθηση, η ψυχαγωγία, ο έρωτας, ο γάμος, η φιλία, το επάγγελμα, η πολιτική, τα γηρατεία και ο θάνατος<sup>160</sup>. Το δεύτερο μέρος του έργου έχει τίτλο: «Μικρές τομές σε μεγάλα ζητήματα» και περιλαμβάνει επιφυλλίδες του Παπανούτσου από την εφημερίδα «Το Βήμα» και σχετίζονται θεματικά με το περιεχόμενο του πρώτου μέρους του βιβλίου<sup>161</sup>. Κάποια ενδεικτικά θέματα του μέρους αυτού είναι: η επίγνωση και η ευθύνη, η νίκη και το τίμημά της, το θέμα της προόδου, η επιστήμη και η ευθύνη και άλλα<sup>162</sup>.

### 3.3. Μεταφραστικές προσπάθειες

Ο Παπανούτσος παράλληλα με τη συγγραφή βιβλίων του, έκανε και μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων. Μετέφρασε από τη γερμανική γλώσσα στην ελληνική τα πρώτα Δοκίμια του Immanuel Kant και μετά από τρία χρόνια μετέφρασε από τα αγγλικά στα ελληνικά τα δοκίμια του David Hume<sup>163</sup>.

Για να γίνει μια μετάφραση ενός φιλοσοφικού έργου απαιτούνται πολλές γνώσεις και πολύς κόπος και ειδικά όταν γίνεται και σχολιασμός του έργου όπως έκανε ο Παπανούτσος. Οι μεταφράσεις του Παπανούτσου χαρακτηρίζονται από γλαφυρότητα και ακρίβεια της γλώσσας<sup>164</sup>.

<sup>159</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Πρακτική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1980, σ. 8

<sup>160</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Πρακτική Φιλοσοφία*, σ. 345

<sup>161</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Πρακτική Φιλοσοφία*, σ. 8

<sup>162</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Πρακτική Φιλοσοφία*, σ. 346 και Χρ. Νόβα- Καλτσούνη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2010

<sup>163</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 89-90

<sup>164</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, σ. 89-90



## Δ' Κεφάλαιο

### Η εποχή του Ευάγγελου Παπανούτσου

#### 4.1. Ο Ε. Παπανούτσος και οι Αρχαίοι

Η Παιδεία συμβάλλει στο να διαμορφωθεί το πνεύμα, το ήθος και το ύφος μια πνευματικής προσωπικότητας. Ειδικά για τους Νεοέλληνες που σπούδασαν σε θεωρητικές σχολές, τα έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων είχαν μεγάλη επίδραση. Παρακάτω θα αναλυθεί πώς οι Αρχαίοι διαμόρφωσαν την προσωπικότητα του Παπανούτσου<sup>165</sup>.

##### 4.1.1. Αρχαιοελληνική Παιδεία του Ε. Παπανούτσου

Με τον όρο «Παιδεία» θα αναφερθούμε στην αρχαιογνωσία που πήρε ο Παπανούτσος από τα σχολεία που φοίτησε αλλά και όση απέκτησε από τη δική του προσωπική μελέτη και την πιο γενική αναστροφή του με του αρχαίους. Ο Παπανούτσος γεννήθηκε το 1900 και πήγε σε σχολείο του Βόλου. Στο Γυμνάσιο διδάσκονταν το μάθημα των αρχαίων αρκετές ώρες, περίπου το 1/3 του συνολικού ωραρίου του σχολικού προγράμματος. Διδάσκονταν γραμματική, συντακτικό και λεξιλογικό σχολιασμό. Όλα αυτά ήταν κυρίως στη φορμαλιστική διδασκαλία των αρχαίων ενώ η δημιουργική ερμηνεία των έργων και η βίωση των αξιών τους ήταν άγνωστα για την τάξη του σχολείου<sup>166</sup>. Ο Παπανούτσος συνέχισε να μαθαίνει αρχαία, στον χώρο του Πανεπιστημίου. Στη σχολή της Θεολογίας διδάσκονταν πατερικά έργα σε αττικίζουσα καθώς και αρχαία ελληνικά από καθηγητές φιλολογίας. Μάλιστα ένα καθηγητής του ήταν ο Γρ. Βερναδάκης. Αφού τελείωσε τη σχολή του ο Παπανούτσος, δίδαξε αρχαία ελληνικά σε Γυμνάσιο και έπειτα στην Παιδαγωγική Ακαδημία Μυτιλήνης το 1931<sup>167</sup>.

Ο Παπανούτσος γνώρισε ουσιαστικά τους αρχαίους Έλληνες στις σπουδές του στη Γερμανία και συγκεκριμένα στο Βερολίνο. Τον καιρό εκείνο το πανεπιστήμιο του Βερολίνου ήταν από τα καλύτερα στις κλασικές σπουδές. Οι πιο γνωστοί Γερμανοί φιλόλογοι που είχαν αρχαιογνωσία αλλά πολλές φορές και ερμηνευτικό ταλέντο ήταν: ο Ed. Meyer, ο Wilamowitz, ο L. Schmidt και ο W. Jaeger. Οι παραπάνω φιλόλογοι ήταν καθηγητές του Παπανούτσου. Ο Παπανούτσος έμαθε πολλά στο Βερολίνο, αργότερα στο Τύμπιγγεν και συνέχισε να τελειοποιεί την αρχαιογνωσία του. Βέβαια, ο

<sup>165</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, «Ο Ευ. Π. Παπανούτσος και οι αρχαίοι» στο: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981, σ. 82

<sup>166</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 83

<sup>167</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 83-84

Παπανούτσος δεν έγινε κλασικός φιλόλογος, τον έλκυε η φιλοσοφία. Ο Παπανούτσος ήταν κριτικός φιλόσοφος.

Πέρα από τη φυσική επιθυμία για αρχαιογνωσία, τρεις παράγοντες έκαναν αναγκαία την αναστροφή με τους αρχαίους:

1. Η μεγάλη απήχηση του Παπανούτσου στην πνευματική ζωή και η προσπάθεια απαλλαγής των νεοελλήνων κλασικών φιλολόγων να απαλλαγούν από το στατικό φορμαλισμό, από την «στεγνή» μελέτη της αρχαίας γλώσσας και να γίνει ουσιαστική ερμηνεία των αρχαίων έργων. Την προσπάθεια αυτή την ξεκίνησε ο Βερναδάκης, έπειτα συνέχισαν ο Μενάρδος, ο Λορεντζάτος, ο Ι. Συκουτρίης, ο Κ. Γεωργούλης και ο Ι. Κακριδής. Ο καθένας με τον τρόπο του βοήθησε να ξεπεραστεί η παραδοσιακή και στεία αρχαιομάθεια<sup>168</sup>.
2. Η εποπτεία της σειράς: «αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων» του εκδοτικού οίκου Ι. Ζαχαρόπουλου. Η προσπάθεια του Ζαχαρόπουλου σταμάτησε ξαφνικά με τον πόλεμο του 1940 και μεταπολεμικά αποφάσισε να ολοκληρώσει την προσπάθειά του. Η εποπτεία ανατέθηκε στον Παπανούτσο. Ανέλαβε να επιμεληθεί τις μεταφράσεις που είχε αναξιοποίητες και αδημοσίευτες ο Ζαχαρόπουλος. Ο Παπανούτσος συνεργάστηκε με πολλούς ανθρώπους της νέας σειράς του Ζαχαρόπουλου. Ο πρώτος τόμος της νέας αυτής σειράς με τίτλο: «Πλάτωνος Λάχης, Μένων, Αθήνα 1954» είχε συγγραφέα τον Β. Ν. Τατάκη και οι επόμενοι τόμοι είχαν τους: Όλγα Κακριδή, Γ. Θέμελη, Παπαχατζή, και άλλους. Ο Παπανούτσος εργάστηκε πολύ σκληρά για να διορθώσει και να επιμεληθεί αυτές τις εργασίες<sup>169</sup>.
3. Η αφοσίωσή του στη Νεοελληνική Εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον του για τα κλασσικά γράμματα συνδέεται άμεσα με το ενδιαφέρον του για την Παιδεία στη χώρα μας. Είναι πολύ σημαντικό που ο Παπανούτσος που ήθελε να καταπιαστεί με την ελληνική Εκπαίδευση είχε γνώσεις για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Κατά καιρούς όσοι ασχολούνταν με την Εκπαίδευση προέρχονταν από φιλοσοφικές σχολές. Αρχαιογνώστες και ηγέτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού ήταν και ο Αλ. Δελμούζος και ο Δημ. Γληνός<sup>170</sup>. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παπανούτσος έδινε μεγάλη σημασία στην παιδαγωγική αξία της Ιστορίας καθώς η Ιστορία φέρνει τον άνθρωπο κοντά

<sup>168</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 84

<sup>169</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 85

<sup>170</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 85

στον ανθρώπινο πολιτισμό και έτσι το άτομο καταλαβαίνει την αξία που έχει ως άνθρωπος<sup>171</sup>.

#### 4.1.2. Οι καθαρά φιλολογικές εργασίες του Ε. Παπανούτσου

Οι φιλολογικές εργασίες του Παπανούτσου ήταν τρεις:

1. Η διδακτορική του διατριβή «Das Religiöse Erleben bei Platon» στην οποία ερευνά την αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη της κλασικής εποχής. Πέρα από την ανάλυση των θρησκευτικών ιδεών και βιωμάτων του Πλάτωνα εξετάζει και τη βιοθεωρία και κοσμοθεωρία του φιλοσόφου. Ο Παπανούτσος στηρίχθηκε στις πρωτότυπες απόψεις του Πλάτωνα που ήταν γραμμένες στα αρχαία ελληνικά και αυτό απαιτούσε γνώσεις κλασικής φιλολογίας<sup>172</sup>.
2. Η έκδοση του πλατωνικού διαλόγου «Φαίδων» όπου περιλάμβανε το αρχαίο κείμενο, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια. Εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο του Ζαχαρόπουλου στην Αθήνα το 1939. Η εισαγωγή που έγραψε ο Παπανούτσος ήταν μακροσκελής και περιλάμβανε αναλυτικά το περιεχόμενο του διαλόγου με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων για να φανούν οι θέσεις του Σωκράτη. Επίσης, τη μετάφραση που έκανε τη χαρακτηρίζει η γλαφυρότητα και η σαφήνεια.
3. Η εργασία του για την ερμηνεία της «κάθαρσις». Ο Παπανούτσος εργάστηκε πολύ σκληρά από φιλολογικής μεριά για να ερμηνεύσει τον όρο «κάθαρσις» που δεν σχολίασε στην «Ποιητική» του ο Αριστοτέλης. Ο Παπανούτσος λοιπόν τόλμησε να ερμηνεύσει έναν πολυσυζητημένο όρο για τον οποίο είχαν ασχοληθεί αρκετοί φιλόλογοι σε μελέτες τους. Αυτό που κατάφερε να κάνει ο Παπανούτσος ήταν η παράλληλη εξέτασή του στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη αλλά και η θέση του ερμηνευτή όχι μόνο απέναντι στο φιλολογικό κείμενο αλλά και στη θεατρική πραγματικότητα. Έτσι λοιπόν έφτασε στη δική του ερμηνεία. Η είσοδος του φιλόσοφου Παπανούτσου στην κλασική φιλολογία συζητήθηκε πολύ από τον κόσμο της φιλολογίας. Κάποιοι τον επαίνεσαν, κάποιοι άλλοι όμως τον έκριναν αρνητικά και τον υποχρέωσαν να μελετήσει πιο σχολαστικά το θέμα και γράψει ένα κείμενο. Ο Παπανούτσος παρουσίασε πλούσια βιβλιογραφία, αυστηρή φιλολογική μεθοδολογία και

<sup>171</sup> «Η παιδαγωγική αξία της Ιστορίας σύμφωνα με τον Ευάγγελο Παπανούτσο», στην ιστοσελίδα: *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, 1.12.2009, διαθέσιμο στο: <https://www.istorikathemata.com/2009/12/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 23.5.2022

<sup>172</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 86

γνώση των απαραίτητων κειμένων. Έτσι, στη βιβλιογραφία του όρου «κάθαρσις» δε λείπει το όνομα του Παπανούτσου<sup>173</sup>.

#### 4.1.3. Η παρουσία των Αρχαίων στα έργα του Ε. Παπανούτσου

Ο Παπανούτσος αναφέρεται σε πολλούς Αρχαίους στα συγγραφικά του έργα. Παρουσιάζει και αναλύει τις σκέψεις τους και κάνει συχνές παραπομπές σε αυτούς για να εμπλουτίσει τις απόψεις του. Η διδακτορική του διατριβή αφορά τον Πλάτωνα καθώς και το ομώνυμο βιβλίο που έκδωσε<sup>174</sup>.

Ο Παπανούτσος στα έργα που έγραψε μετά το 1948, αναφέρεται σε δεκάδες αρχαίους συγγραφείς και στις περισσότερες παραπομπές αναφέρεται στον Αριστοτέλη, στον Πλάτωνα και στο Σωκράτη.

Για τον Παπανούτσο είναι πολύ σημαντικό τα αρχαία ελληνικό πνεύμα και το βρίσκουμε στα έργα του. Πέρα από το κεφάλαιο «Η κάθαρση των παθών» του έργου του «Αισθητική» όπου η αρχαία σκέψη είναι συνεχής, σε όλα τα κεφάλαια του πρώτου μέρους του βιβλίου γίνονται αναφορές για τις αισθητικές απόψεις των αρχαίων<sup>175</sup>. Στον πρόλογο του έργου «Ηθική» ο Παπανούτσος παρουσιάζεται ως μαθητής του Πλάτωνα και σε άλλο μέρος του βιβλίου παρουσιάζονται οι θέσεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας για τα ηθικά προβλήματα. Επίσης, στον πρόλογο της «Γνωσιολογίας» ο Παπανούτσος αναφέρεται στους: Σωκράτη, Πλάτωνα και Αριστοτέλη<sup>176</sup>. Στο έργο «Φιλοσοφικά Προβλήματα» κάνει γενική αποτίμηση της φιλοσοφικής σκέψης και αναφέρει αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους<sup>177</sup>.

Μέσα από τα έργα του Παπανούτσου φαίνεται λοιπόν η αφομοίωση του πνεύματος των αρχαίων. Η αναστροφή του Παπανούτσου με τους αρχαίους συγγραφείς ξεκίνησε όταν ξεκίνησε να ασχολείται με τη Φιλοσοφία. Έτσι σπάνια συναντάμε στα έργα του αναφορές στον Όμηρο, σε ιστορικούς, στον Αριστοφάνη ενώ συχνά συναντάμε τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ο Παπανούτσος ήταν πολύ εξοικειωμένος με τα έργα των δύο αυτών φιλοσόφων<sup>178</sup>.

Ο Παπανούτσος συνέβαλε σημαντικά στην προσπάθεια μιας πιο ουσιαστικής μετάδοσης των αξιών της αρχαίας λογοτεχνίας στους μαθητές. Έπαιξε καθοριστικό

<sup>173</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 87-88

<sup>174</sup> Ε. Π. Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, 1992, σ.

<sup>175</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 89

<sup>176</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 89

<sup>177</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 90

<sup>178</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 90

ρόλο στη θεωρητική μελέτη, στο σχεδιασμό, στη θεσμοθέτηση και στην εφαρμογή τους.

Συμπεραίνουμε ότι η πίστη του Παπανούτσου στην αξία των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων και η επιθυμία του να μεταδοθούν οι αξίες της αρχαίας γλώσσας στις νέες γενιές, τον οδήγησαν στη θεωρητική μελέτη, στη θεσμοθέτηση και στην προσπάθεια διδασκαλίας των αρχαίων από μεταφράσεις. Ο Παπανούτσος με όλα αυτά συνέχισε να προσπαθεί για τον αναγεννητικό εκπαιδευτικό δημοτικισμό και να είναι βασικός εκπρόσωπος<sup>179</sup>.

#### 4.1.4. Πώς οι Αρχαίοι διαμόρφωσαν την προσωπικότητα του Ε. Παπανούτσου

Ο Ε. Παπανούτσος είναι ένας πολύ σημαντικός άνθρωπος, στοχαστής, δάσκαλος και συγγραφέας. Ο δάσκαλος είναι επιστήμονας, επαγγελματίας, καλλιτέχνης, τεχνίτης και δημιουργός<sup>180</sup>. Ο Παπανούτσος έχει επηρεαστεί από τους Αρχαίους, φυσικά δεν μπορεί να γίνει ακριβής προσδιορισμός της επίδρασης καθώς υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν μια προσωπικότητα. Ωστόσο, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συνεχής αναστροφή του Παπανούτσου με τους αρχαίους σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά του Παπανούτσου, δηλαδή με την ευρύτητα του πνεύματος, με την πνευματική διαύγεια στην αντιμετώπιση καταστάσεων, στην ακρίβεια και στη σαφήνεια του γραπτού και προφορικού λόγου, στο συνδυασμό θεωρίας και πράξης, στο κλασικό-λιτό ύφος. Επίσης, ο διάλογος που χρησιμοποιεί ο Παπανούτσος είναι χαρακτηριστικό των αρχαίων. Με όλα αυτά τα χαρακτηριστικά έχουμε έναν ουμανιστή του 20<sup>ου</sup> αιώνα που πολλά οφείλονται στην αρχαιογνωσία του. Βέβαια ο ουμανισμός αυτός δεν είναι ίδιος με τον ουμανισμό της Αναγέννησης αλλά είναι ο ουμανισμός των φορέων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού του Αλ. Δελμούζου και του Φ. Φωτιάδη<sup>181</sup>.

#### 4.2. Δημοτικισμός και Εκπαίδευση

Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός όπως τον είχε στο μυαλό του ο ουμανιστής και γιατρός Φώτης Φωτιάδης (πήρε «μορφή» με τον Εκπαιδευτικό όμιλο) ήταν γενικότερο πνευματικό κίνημα με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της παιδείας με την αξιοποίηση των αξιών του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Οι θεμελιωτές του ρεύματος

<sup>179</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 96

<sup>180</sup> Ε. Γ. Δημητρόπουλος και Ου. Χ. Καλούρη-Αντωνοπούλου, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Αθήνα 2003, σ. 367-368

<sup>181</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 96-97

αυτού δηλαδή ο Φωτιάδης, ο Δελμούζος και ο Γληνός υποστήριζαν ότι η αναστροφή των παιδιών με το αρχαίο πνεύμα θα είναι πιο γόνιμη αν διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά από μετάφραση<sup>182</sup>.

Στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα η αναγέννηση του έθνους συνδέθηκε με την ανάγκη να καθιερωθεί η δημοτική γλώσσα στην Εκπαίδευση. Η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910 συνέβαλε στην εδραίωση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Κορυφαίοι αντιπρόσωποι ήταν ο Γληνός, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης. Βασικός σκοπός του Ομίλου ήταν να εκδώσει σχολικά βιβλία στη δημοτική γλώσσα, να καλλιεργήσει και να καθιερώσει τη δημοτική γλώσσα και ταυτόχρονα να συμβάλλει στην αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης<sup>183</sup>.

Κορυφαίος μαχητής του κινήματος του δημοτικισμού ήταν ο Δημήτριος Γληνός (1882-1943). Ο Μικρασιάτης Γληνός ήταν συγγραφέας, εκπαιδευτικός και πολιτικός. Παρά τις διώξεις που δέχθηκε, έμεινε πιστός στις ιδεολογικές του απόψεις. Σημαντικό συγγραφικό του έργο ήταν το βιβλίο «Έθνος και γλώσσα» με το οποίο προσπάθησε να αντιπαραθέσει ιδεολογικά τη χρήση της καθαρεύουσας. Πίστευε ότι με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσα θα έκανε πιο εύκολη την ένταξη των λαϊκών στρωμάτων στην κοινωνία.

Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1883-1959) ήταν γλωσσολόγος και αποτέλεσε για την Ελλάδα του 20<sup>ου</sup> αιώνα μια από τις σπουδαιότερες πνευματικές προσωπικότητες. Το 1917 διορίστηκε από τον Βενιζέλο ανώτερος επόπτης της δημοτικής Εκπαίδευσης μαζί με τον Δημήτρη Γληνό και τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956) ήταν εκπαιδευτικός και βασικός υποστηρικτής του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Συνέβαλε με τις καινοτόμες δράσεις και πρωτοβουλίες του στην αναγέννηση της Εκπαίδευσης. Τον δρόμο για την καθιέρωση της δημοτικής στην Εκπαίδευση άνοιξε η ίδρυση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στον Βόλο το 1908 από τον δημοτικό σύμβουλο και γιατρό Δημήτριο Σαράτση. Διευθυντής ήταν ο Αλέξανδρος Δελμούζος ο οποίος με τις ιδέες του προσπάθησε να ανοίξει τους πνευματικούς ορίζοντες της τοπικής κοινωνίας. Στην προσπάθεια αυτή σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα περιοδικά («Ο Νουμάς» και «Η νέα ζωή»), τα σωματεία το «Αδερφάτο της Πόλης», η «Φοιτητική Συντροφιά» και η

<sup>182</sup> Η. Στ. Σπυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 96

<sup>183</sup> Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα 1974, σ. 126-130

«Εταιρεία της Εθνική Γλώσσας» καθώς και η μελέτη το «κοινωνικόν μας ζήτημα» του Γεώργιου Κωνσταντινίδη<sup>184</sup>.

Εκτός του ότι ο Τριανταφυλλίδης αποστασιοποιήθηκε, οι Δελμούζος και Γληνός είχαν κάποιες διαφωνίες. Ο Δελμούζος ήθελε το σχολείο υπερκομματικό και υπερταξικό ενώ ο Γληνός ήθελε το σχολείο να είναι ταξικό εφόσον η κοινωνία είναι ταξική. Επίσης, ο Δελμούζος υποστήριζε την αναγκαιότητα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών ενώ ο Γληνός δε συμφωνούσε. Το 1927 ο Εκπαιδευτικός όμιλος διασπάστηκε καθώς δεν ταυτίστηκαν οι απόψεις των στελεχών<sup>185</sup>.

Το γλωσσικό ζήτημα αποτέλεσε ένα ευρωπαϊκό πολυσύνθετο φαινόμενο κατά το χρονικό διάστημα 1888-1976 το οποίο συνδέθηκε όχι μόνο με τη γλώσσα αλλά και με τις εξελίξεις στην κοινωνία, την ιστορία, την Παιδεία, τον πολιτισμό και την πολιτική<sup>186</sup>.

### 4.3. Ο Παπανούτσος και ο Καζαντζάκης

Ο Παπανούτσος από 21 ετών (1921) είχε μπει στη χώρα της Παιδείας και ήταν καθηγητής στο Αβερύφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας. Με αφορμή το κείμενο «Ευθύνη και ελευθερία» του Βλάσση Γιαννόλα έγραψε κι αυτός μια μικρή μελέτη στην οποία επέκρινε τη μηχανιστική αντίληψη ερμηνείας του προβλήματος της ελευθερίας του Βλάσση Γιαννόλα. Από τότε ο νεαρός φιλόσοφος Παπανούτσος εργαζόταν ως εκπαιδευτικός και έγραφε φιλοσοφικά δοκίμια. Τα βιβλία του είχαν γίνει γνωστά στην επιστημονική και στην κοινωνική κοινότητα. Μέχρι το 1930, ο Παπανούτσος είχε εκδώσει επτά βιβλία στα ελληνικά, ένα στα γερμανικά και τη διδακτορική του διατριβή για το θρησκευτικό βίωμα του Πλάτωνα<sup>187</sup>.

Το 1930 ο σαρανταεπτάχρονος Καζαντζάκης ήταν ήδη γνωστός ποιητής και συγγραφέας δράματος διεθνώς. Την 1 Αυγούστου εκείνου του έτους έστειλε ένα γράμμα στη Νίκαια της Γαλλίας στον Παντελή Πρεβελάκη. Πέρα από το κρητικό δημοτικό τραγούδι που του είχε ζητήσει του έγραψε και ότι θέλει να επικοινωνήσει με

<sup>184</sup> Χ. Χαραλαμπίδης, *Γλωσσικό Ζήτημα από τον 19<sup>ο</sup> στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Αθήνα 2019, σ. 105-106

<sup>185</sup> Α. Νταή, Δ. Παπαδόπουλος, Δ. Σερεμέτη, «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (σύσταση, πρωταγωνιστές, δράση, διάσπαση)», στην ιστοσελίδα: *Researchgate*, 3.2006, διαθέσιμο στο: [https://www.researchgate.net/publication/352380447\\_O\\_Ekpaideutikos\\_Omilos\\_systase\\_prottagonistes\\_druse\\_diaspase\\_ημερομηνία\\_προσπέλασης\\_13.6.2022](https://www.researchgate.net/publication/352380447_O_Ekpaideutikos_Omilos_systase_prottagonistes_druse_diaspase_ημερομηνία_προσπέλασης_13.6.2022)

<sup>186</sup> Χ. Χαραλαμπίδης, *Γλωσσικό Ζήτημα από τον 19<sup>ο</sup> στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Αθήνα 2019, σ. 173 και Μ. Α. Τριανταφυλλίδης, *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη Δημοτικισμός και Αντίδραση*, Θεσσαλονίκη 1988, τ. 6, σ. 65

<sup>187</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, σ. 111

τον Παπανούτσο γιατί του φαίνεται ενδιαφέρων άνθρωπος και ότι του αρέσει όπως σκέπτεται. Τη χρονιά εκείνη ο Παπανούτσος βρίσκεται ακόμα στην Αλεξάνδρεια εργάζεται ως καθηγητής, συνεχίζει τις σπουδές του και γράφει βιβλία. Ήδη έχει αρχίσει να γίνεται γνωστός<sup>188</sup>.

Θα γίνει μια μικρή αναδρομή στην πνευματική ζωή των Παπανούτσου και Καζαντζάκη. Το 1924 στην Αλεξάνδρεια ο Παπανούτσος έγραψε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο για τον Γαλλοεβραίο Η. Bergson με τίτλο: Η φιλοσοφία του Η. Bergson. Επίσης, είχε αφιερώσει ένα κεφάλαιο Γνωσιολογίας του έργου του «Πραγματισμός και Ουμανισμός» στον Bergson. Ο Καζαντζάκης όταν σπούδαζε στο Παρίσι (1907-1909) παρακολουθούσε τα μαθήματα φιλοσοφίας του Bergson και του άρεσαν πολύ. Όταν ο Καζαντζάκης επέστρεψε στην Ελλάδα έκανε μια ομιλία για τον Bergson στον Εκπαιδευτικό Όμιλο στην Αθήνα το 1912<sup>189</sup>.

Το 1924 ο Παπανούτσος σε ένα εκπαιδευτικό συνέδριο στο Βερολίνο συνάντησε την καθηγήτρια και βουλευτίνα Helen Stoker και συνειδητοποίησε πόσο σημαντικός ήταν ο Καζαντζάκης για τους Γερμανούς. Οι Γερμανοί ήταν πρωτοπόροι στην Εκπαίδευση και ο Παπανούτσος κατάλαβε γιατί οι Γερμανοί διανοούμενοι είχαν τέτοιο θαυμασμό στον Καζαντζάκη<sup>190</sup>.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1928 ο Καζαντζάκης επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια. Εκεί, συναντήθηκε με τον Καβάφη και παρών ήταν ο γνωστός Άγγλος συγγραφέας E.M. Forster. Έπειτα, ο Καβάφης είπε στον Παπανούτσο και σε άλλους ότι ο Forster εντυπωσιάστηκε με τον Καζαντζάκη. Τη χρονιά εκείνη φαίνεται να γνωρίστηκαν από κοντά ο Παπανούτσος και ο Καζαντζάκης. Δύο χρόνια αργότερα ο Καζαντζάκης έδειξε την εκτίμηση που είχε στον Παπανούτσο με γράμμα του στον Πρεβελάκη όπως προαναφέρθηκε. Το 1931 ο Καζαντζάκης ξαναγράφει στο φίλο του τον Πρεβελάκη και αναρωτιέται πως γίνεται ο Παπανούτσος να διορισθεί υποδιευθυντής στο Διδασκαλείο της Μυτιλήνης ενώ είναι στην Αίγυπτο. Αυτή η απορία δείχνει το ενδιαφέρον του Καζαντζάκη για την Εκπαίδευση<sup>191</sup>.

---

<sup>188</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 111-112

<sup>189</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 112

<sup>190</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 113

<sup>191</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 113-114



Αρχές του Οκτώβρη του 1931, ο Παπανούτσος φεύγει από την Αλεξάνδρεια με εντολή του Υπουργού Παιδείας για να ιδρύσει και να γίνει διευθυντής του Διδασκαλείου της Μυτιλήνης<sup>192</sup>. Τα επόμενα είκοσι χρόνια δεν έχει γίνει γνωστό τι επικοινωνία είχαν οι Παπανούτσος και Καζαντζάκης.

Τον Σεπτέμβριο του 1953 ο Καζαντζάκης ξαναγράφει στον Πρεβελάκη, αυτή τη φορά από τη Νότια Γαλλία. Τον ενημερώνει ότι μετέφρασε την Ιλιάδα με τον Κακριδή και ότι μένει μόνο η έκδοσή της. Προτείνει λοιπόν στον Πρεβελάκη να δημιουργηθεί μια επιτροπή που θα αναλάβει την έκδοση, με τον Παπανούτσο, τον Πρεβελάκη, τον Κεφαλληνό και άλλους. Απ' αυτό φαίνεται ότι ο Καζαντζάκης εκτιμούσε και εμπιστευόταν τον Παπανούτσο<sup>193</sup>.

Ένα άλλο γεγονός που μας δείχνει ότι ο Καζαντζάκης εμπιστευόταν τον Παπανούτσο ήταν τον Μάρτη του 1956. Ο Καζαντζάκης ασχολούνταν με την Οδύσσεια και πάλι ανέφερε το όνομα του Παπανούτσου σε γράμμα του στον Πρεβελάκη. Ένα χρόνο αργότερα ο Καζαντζάκης πέθανε και ο Παπανούτσος μόλις το έμαθε έγραψε επιφυλλίδα στην εφημερίδα «Το Βήμα». Περιέγραψε κάποια γεγονότα που έζησε με τον Καζαντζάκη, έγραψε για το έργο του Κρητικού συγγραφέα και τέλος έγραψε ότι ο θάνατος του Καζαντζάκη είναι βαρύ πένθος για τα Ελληνικά Γράμματα και χάθηκε ένας μεγάλος συγγραφέας και ξεχωριστός άνθρωπος<sup>194</sup>.

#### 4.4. Ο Κοραΐς και ο Παπανούτσος

Ο δρ. Παναγιώτης Ν. Χιώτης στο βιβλίο του «Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Αδαμάντιου Κοραΐ και του Ευάγγελου Παπανούτσου» αναλύει τις συγκλίνουσες απόψεις των δύο αυτών αντρών για την πρόοδο της ανθρωπότητας η οποία θα προκύψει με την ίδρυση ενός καθεστώτος πολιτικού, το οποίο θα μπορεί να αναδεικνύει και να αξιοποιεί στο έπακρο τα ατομικά χαρακτηριστικά τα οποία είναι έμφυτα στον κάθε άνθρωπο<sup>195</sup>.

Κατά τον 19<sup>ο</sup> αι. η προσπάθεια δημιουργίας του ελληνικού κράτους ήταν μια προσπάθεια η οποία έπρεπε να γίνει υπό συγκεκριμένα δεδομένα καθώς τοπικά αλλά

<sup>192</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 116

<sup>193</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 117

<sup>194</sup> Β. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012, σ. 118-121

<sup>195</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 13-14

και ξένα, πολιτικά και άλλα συμφέροντα και σκοπιμότητες αντιμάχονταν ως προς το ύφος και την υλοποίηση ενός νέου δημοκρατικού κράτους<sup>196</sup>.

Το πολιτικό πρόβλημα λοιπόν της Ελλάδος, ήταν ένα ζήτημα που κυριαρχούσε στις συζητήσεις των Ελλήνων διανοούμενων της Ευρώπης κυρίως με την προτροπή του Αδαμάντιου Κοραή ο οποίος ήταν και ο πιο διακεκριμένος Έλληνας διανοούμενος εκείνη την εποχή<sup>197</sup>.

Το ίδιο όμως πρόβλημα παρέμεινε και τον 20<sup>ο</sup> αι. Παρότι οι Έλληνες είχαν απελευθερωθεί από τους Τούρκους δεν είχαν απεμπολήσει ιδέες και νοοτροπίες που δεν τους άφηναν να ζήσουν και να αναπτυχθούν σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία. Στις ιδεολογικές βάσεις λοιπόν που έθεσε ο Κοραής και οι σύγχρονοί του, συνέχισε ο παιδαγωγός και φιλόσοφος Ευάγγελος Παπανούτσος.

Όπως και ο Κοραής, πίστευε ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να βασιστούν στις δικές τους δυνάμεις και να ενσωματώσουν ότι χρήσιμο είχαν μάθει από τον τότε ανεπτυγμένο κόσμο στην πλούσια παράδοση που είχαν κληρονομήσει από τους αρχαίους τους προγόνους. Είναι σαφές ότι το αμερικάνικο ή το ευρωπαϊκό μοντέλο δεν είναι κάτι που σύμφωνα με τους Κοραή, Παπανούτσο θα ήταν ωφέλιμο να βασιστεί ή να μιμηθεί η ελληνική κοινωνία<sup>198</sup>.

Άλλωστε η Ελλάδα κατέχει μια ιδιαίτερη γεωγραφική θέση η οποία την ωφέλησε στο να έχει επιρροές και να γίνει κέντρο ανταλλαγής ιδεών και από τον δυτικό κόσμο ο οποίος σαν κύριο σκεπτικό έχει την λογική αλλά και τον ανατολικό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς ο οποίος έχει σαν κέντρο το συναίσθημα<sup>199</sup>.

Οι δύο αυτοί διανοούμενοι είναι θιασώτες της παραπάνω φύσης της ελληνικής σκέψης καθώς σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή σκέψη του 17<sup>ου</sup> και 18<sup>ου</sup> αι., κατά την οποία ο άνθρωπος και η συμπεριφορά του ορίζονται με γνώμονα την λογική, ο νεοελληνικός διαφωτισμός αρχίζει με την λογική αλλά δεν στέκεται μόνο σε αυτή καθώς για να ζει ο άνθρωπος ολοκληρωμένος συμπεριφέρεται και με την ηθική και το συναίσθημα<sup>200</sup>.

<sup>196</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 14-15

<sup>197</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 15

<sup>198</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 15

<sup>199</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 16

<sup>200</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 17-18 και Μ. Δραγώνα – Μονάχου, «...πάρεξ ελευθερία και γλώσσα», στο: *Το Βήμα*, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/pareks-eleytheria-kai-qlwssa/>, 24.11.2008, ημερομηνία προσπέλασης 10.4.2022

Ο Παπανούτσος θέτει την πνευματικότητα ως το κυριότερο γνώρισμα της φύσης του ανθρώπου. Αυτή περιέχει την αγάπη για την εύρεση της αλήθειας, την ανάγκη για ομορφιά, για το καλό και για την αγιότητα. Εφόσον λοιπόν ο άνθρωπος μέσα σε μια κοινωνία πράττει και δημιουργεί πνευματικά, έτσι και η κοινωνία οργανώνεται με τρόπο ο οποίος δίνει την δυνατότητα στο άτομο σαν μέλος της, μέσα από τις ελευθερίες και τα δικαιώματά του, να ολοκληρωθεί<sup>201</sup>.

Το παραπάνω σκεπτικό φαίνεται και σε ομιλία του φιλόσοφου για το κυβερνητικό πρόγραμμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1965 όπου τονίζει πως η τότε κυβέρνηση έχει ως στόχο να πλάσει τον πολίτη της Ελληνικής Δημοκρατίας, δηλαδή έναν ελεύθερο πολίτη. Ελεύθερο από την αμάθεια, τις προλήψεις, τις πλάνες και όλα τα εσωτερικά δεσμά που τον αποτρέπουν από την εξέλιξή του. Η ελευθερία του ανθρώπου οδηγεί και στην ηθική ελευθερία και αυτό του επιτρέπει τελικά την πολιτική ελευθερία. Το όραμα αυτό θα γινόταν πράξη μέσω της εξυγίανσης και της αναβάθμισης της εκπαίδευσης του λαού<sup>202</sup>.

Με μέσο τη φιλοσοφική κατεύθυνση του Κοραή και του Παπανούτσου, ο Χιώτης προσπαθεί στο βιβλίο του να εξηγήσει την πολιτική φιλοσοφία της σύγχρονης Ελλάδας και να τη συγκρίνει με τις αντίστοιχες ιδέες και πρακτικές της δυτικής αστικής δημοκρατίας.

Σε αυτή τη μελέτη μπαίνουν εκπαιδευτικές και εκπολιτιστικές προτεραιότητες για την οικοδόμηση της δημοκρατικής πολιτικής της χώρας σε στέρεες βάσεις, που όμως δεν είναι αυτές της αστικής δημοκρατίας ή του σοσιαλισμού<sup>203</sup>.

Στο βιβλίο του ο Χιώτης επιχειρηματολογώντας, αντικρούει τη λογική ότι οι ανεπτυγμένες τεχνολογικά κοινωνίες είναι κοινωνικά και πολιτικά αντίστοιχα ανεπτυγμένες. Επομένως, όσον αφορά τις έννοιες της δημοκρατίας και της προόδου ως κοινωνία, λιγότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες δεν υποχρεούνται να βλέπουν ως πρότυπο μίμησης τις τεχνολογικά προηγμένες κοινωνίες και να ενστερνίζονται αδιακρίτως τις πρακτικές εκείνων<sup>204</sup>.

Ο συγγραφέας τονίζει ακόμα την κοινή θέση του Κοραή και του Παπανούτσου, μέσα από τα έργα τους, για την ανάγκη ίδρυσης μιας δημοκρατίας αξιοκρατικής η οποία θα βασίζεται πάνω στις πραγματικές ανάγκες της φύσης του

<sup>201</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 18

<sup>202</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 18-19

<sup>203</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 20

<sup>204</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 20-21

ανθρώπου. Οι άνθρωποι από την φύση τους δεν είναι ίσοι ούτε ίδιοι και για αυτό τον λόγο η κοινωνία θα πρέπει να οργανώνεται βασισμένη στην αξία της προσωπικότητας του κάθε ατόμου<sup>205</sup>.

Επιπρόσθετα, προσπαθεί να αναδείξει τις απόψεις των δύο φιλοσόφων σε μια εποχή που οι σκέψεις τους μπορούν να κριθούν αντικειμενικά, καθώς η κριτική από σύγχρονους αλλά και τους πρώτους μεταγενέστερους μελετητές ήταν χρωματισμένη από ιδεοληψίες και συμφέροντα πολιτικά και άλλα.

Αναφορικά με τον Κοραή, η πολιτική του σκέψη είχε παραμεληθεί καθώς η μετέπειτα αξιολόγηση του έργου του κατά κύριο λόγο εστίασε στη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος αντί να εστιάσει στις ιδέες που παρουσίασε. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν και τονίστηκαν στοιχεία της φιλοσοφίας του τα οποία εξυπηρετούσαν την ανάδειξη εθνικιστικών φιλοδοξιών με αποτέλεσμα να παραγκωνιστεί η ουσία της κριτικής φιλοσοφικής του στάσης<sup>206</sup>.

Από την άλλη, ο Παπανούτσος είχε κατηγορηθεί ως φίλα προσκείμενος στον κομμουνισμό. Ως επιχείρημα παρουσιάστηκε η χρήση της δημοτικής γλώσσας στα έργα του η οποία ήταν η γλώσσα που υποστήριζαν τα πολιτικά κόμματα της αριστεράς. Ακόμα ο στόχος του για την βελτίωση της γενικής παιδείας με μέσο τη φιλοσοφία απορρίφθηκε και χαρακτηρίστηκε ότι ήταν ενάντια στο καθεστώς και την εθνική ιδεολογία.

Από το 1975 και έπειτα ξεκινά η προσπάθεια να πάρουν τη θέση που τους αξίζει στην ιστορία οι θέσεις του Κοραή και του Παπανούτσου. Μια τέτοια προσπάθεια ήταν αυτή του Π. Κιτρομιλίδη στο δοκίμιο «Φάσεις της Πολιτικής Σκέψης του Κοραή» όπως και στο βιβλίο του Α. Δασκαλάκη: Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ελευθερία των Ελλήνων (Αθήνα, 1982)<sup>207</sup>. Στα μελετήματα αυτά δεν θα γίνει περαιτέρω αναφορά καθώς η παρούσα διπλωματική ασχολείται με το έργο του Παπανούτσου.

Τη φιλοσοφία και τη σκέψη του Παπανούτσου έχουν μελετήσει και σχολιάσει διάφοροι μελετητές. Στο βιβλίο του Χιώτη αναφέρεται ο ομότιμος καθηγητής της φιλοσοφίας, των Πανεπιστημίων Dundee και St. Andrews της Αγγλίας, George Patrick Henderson. Τον Henderson τον έχει γνωρίσει το ελληνικό κοινό από τα κλασικά πλέον βιβλία του «The Revival of Greek Thought» του 1970 και το «Ionian Academy» του 1980 που μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα. Ο έτερος μελετητής που αναφέρεται

<sup>205</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 21

<sup>206</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 22

<sup>207</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 23-24

στην προσπάθεια του Χιώτη, είναι ο ελληνικής καταγωγής καθηγητής φιλοσοφίας σε αμερικάνικα πανεπιστήμια και παλιός μαθητής του Παπανούτσου, John Pitter Anton<sup>208</sup>.

Ο πρώτος, στο βιβλίο του E. P. Papanoutsos (Βοστόνη, 1983) αναλύει την κριτική φιλοσοφική προσέγγιση του Παπανούτσου έχοντας επιλέξει να ασχοληθεί με τα πιο σημαντικά έργα του όπως: Γνωσιολογία, Ηθική, Αισθητική, Ο Λόγος και ο άνθρωπος, Τα Φιλοσοφικά Προβλήματα και η Φιλοσοφία και Παιδεία. Ο τρόπος που ερμηνεύει τις ιδέες του Παπανούτσου είναι μεν επηρεασμένος από τη γνωριμία τους η οποία κρατούσε 30 χρόνια δεν ήταν όμως κάτι το οποίο του αφαιρέσει τη διάθεση για κριτική και για αμερόληπτη επιστημονική ανάλυση<sup>209</sup>.

Το βιβλίο του Henderson είναι χωρισμένο σε επτά κεφάλαια. Το μεγαλύτερο από αυτά είναι το κεφάλαιο που αναφέρεται στην Γνωσιολογία. Σύμφωνα με τον συγγραφέα το βιβλίο αυτό του Παπανούτσου είναι το πιο δύσκολο και το πιο αυστηρό και σε αντίστοιχο ύψος κινείται και το κεφάλαιο του Henderson<sup>210</sup>.

Προλογίζοντας το έργο του, ο Henderson αναφέρει ότι ο Παπανούτσος είναι καταξιωμένος στην ελληνική φιλοσοφική ιστορία και με το πέρασμα των χρόνων η συμβολή του θα συνεχίζει να αναγνωρίζεται καθιερώνοντάς τον ακόμα περισσότερο. Επίσης το αφιέρωμα αυτό στον Έλληνα φιλόσοφο τον κάνει ακόμα πιο γνωστό και προσιτό στο αγγλόφωνο κοινό παρότι όπως αναφέρει η κυρία Δραγώνα η γλώσσα της φιλοσοφίας δεν γνωρίζει σύνορα<sup>211</sup>. Τέλος, όπως συμπεραίνει ο Χιώτης, ο Henderson στη μονογραφία αυτή μελετά σε βάθος την θεωρία της γνώσης του Παπανούτσου και κάνει μια μικρή αναφορά στην πολιτική και ηθική φιλοσοφία του<sup>212</sup>.

Με τα δυο τελευταία θέματα ασχολείται το βιβλίο του John Anton: *critical humanism as a philosophy of culture: the case of E.P. Papanoutsos* (Minneapolis, 1981). Σε αυτό το βιβλίο ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Παπανούτσος με τη θεωρία της γνώσης καταλαβαίνει τους περιορισμούς της λογικής του ανθρώπου και το γεγονός ότι η εφαρμογή της δεν κρίνεται επαρκής για την λύση του προβλήματος της ζωής του. Με αυτή τη συλλογιστική ο Παπανούτσος οδηγείται στο ερώτημα περί της ανθρώπινης

---

<sup>208</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 25 και Μ. Δραγώνα-Μονάχου, «Παρουσίαση και κριτική βιβλίου», στην: *Ακαδημία Αθηνών*, διαθέσιμο στο: <http://repository.academyofathens.gr/document/626.pdf>, ημερομηνία προσπέλασης 23.5.2022, σ. 451

<sup>209</sup> Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *ό. π.*, σ. 453

<sup>210</sup> Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *ό. π.*, σ. 454

<sup>211</sup> Μ. Δραγώνα-Μονάχου, *ό. π.*, σ. 455

<sup>212</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 25

φύσης και ύπαρξης<sup>213</sup>. Στο έργο του ο Anton αντιλαμβάνεται και αναλύει τις αρχές της πολιτικής φιλοσοφίας του Παπανούτσου, αλλά δεν εμβαθύνει στο από που προήλθαν φιλοσοφικά οι αρχές αυτές.

Για τις καταβολές αυτών των φιλοσοφικών αρχών θα υποστηρίξει ο Ν. Χιώτης ότι ξεκινούν από τη διατριβή του Παπανούτσου: Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα. Όπως έχει γραφτεί και σε άλλα εδάφια της παρούσας διπλωματικής, στη διατριβή αυτή παρουσιάζεται η ιδέα της ενοποιημένης γνωστικής, ηθικής, θρησκευτικής και αισθητικής συνείδησης σε ένα σύνολο· την πλατωνική θρησκευτική εμπειρία. Από αυτό το έργο και στο υπόλοιπο της πορείας του ο Παπανούτσος έχει αυτή τη θεώρηση για την εξήγηση της ανθρώπινης φύσης και των πράξεων του ανθρώπου<sup>214</sup>.

Γενικότερα, στο έργο του ο Χιώτης όπως αναφέρθηκε και παραπάνω μελετά τον Παπανούτσο και τον Κοραή ως τους δύο σημαντικούς εκφραστές της πολιτικής σκέψης και του Διαφωτισμού στην χώρα μας και αναδειχνει την οδό την οποία οι δυο αυτοί φιλόσοφοι σήμαναν ότι πρέπει να ακολουθήσουν οι Έλληνες για να ιδρύσουν ένα πολιτικό καθεστώς με ανθρωπιστικό χαρακτήρα<sup>215</sup>.

Επιπλέον, μελετά τη διαφορά της πολιτικής της άνεσης με αυτή της φωτισμένης πολιτικής και τέλος, αναφέρεται στην ανεπάρκεια του γνωστικισμού μέσα από την πολιτική φιλοσοφική σκοπιά των δύο φιλοσόφων.

Στην αναφορά του στην φωτισμένη πολιτική και στην παράδοση του Διαφωτισμού ο Χιώτης κάνει σαφές ότι δεν εννοεί ούτε τον Γαλλικό Διαφωτισμό αλλά ούτε και την πολιτική στη Γαλλία στα τέλη του 18ου αιώνα. Εννοεί την πολιτική όπως την είχαν οραματιστεί οι δυο διακεκριμένοι Έλληνες, την πολιτική δηλαδή που δίνει την ελευθερία και την ώθηση στον πολίτη να αναπτυχθεί μέσω της κριτικής του ικανότητας<sup>216</sup>.

Ο συγγραφέας κάνει την αναγωγή ότι εάν η αστική δημοκρατία βρίσκεται πίσω σε θεωρητικό επίπεδο από τον αντίστοιχη ευρωπαϊκό ή τον Γαλλικό διαφωτισμό, τότε αντίστοιχα υπολείπεται δεόντως του οράματος του Παπανούτσου και του Κοραή. Οι δυο άνδρες είχαν στο μυαλό τους μια ένωση των καλών στοιχείων της ευρωπαϊκής λογοκρατίας (ρασιοναλισμού) με τις ιδέες του κλασικού ελληνικού ανθρωπισμού. Η

<sup>213</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 25

<sup>214</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 26

<sup>215</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 27

<sup>216</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 27

ένωση των παραπάνω ιδεών δίνει στον φιλόσοφο τη δυνατότητα να αμφισβητήσει τις κρατούσες ιδέες και πρακτικές και να επαναπροσδιορίσει την θέση του ανθρώπου ως μέλος του συστήματος. Η αμφισβήτηση αυτή βέβαια, εξηγεί ότι δεν προέρχεται από κάποια ιδεολογία αστική, σοσιαλιστική ή δογματικά χριστιανική, αλλά από την αντικειμενική εξέταση των εμπειριών και της φύσης του ανθρώπου.

Αυτή η μελέτη τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι παρουσιάζουν ανισότητες ως προς το πόσο μπορούν και επιθυμούν να αξιοποιήσουν τη δυναμική τους για δημιουργία και για την προαγωγή του κοινού καλού. Ως κοινό καλό ορίζει όλα εκείνα τα στοιχεία της ανθρώπινης δραστηριότητας τα οποία οδηγούν στην ηθική ολοκλήρωση της προσωπικότητας των ανθρώπων<sup>217</sup>.

---

<sup>217</sup> Π. Χιώτης, *ό. π.*, σ. 28

## Επίλογος

Η Παιδεία και η Φιλοσοφία αποτέλεσαν δύο πολύ σημαντικά κομμάτια της ζωής του Παπανούτσου. Το 1924 προχώρησε στη δημοσίευση του «Πραγματισμός ή Ουμανισμός». Ο πραγματισμός οδήγησε τον Παπανούτσο στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και σε εκπαιδευτικές μεθόδους, οι οποίες θα καθιστούσαν τη διαδικασία της μάθησης πιο εύκολη και με πιο μεγάλο ενδιαφέρον. Στην προσπάθεια του αυτή ασπάστηκε την ιδεολογία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τον οποίο ίδρυσε ο Α. Δελμούζος το 1911. Το 1931 ο Παπανούτσος επέστρεψε στην Ελλάδα από την Αλεξάνδρεια. Παρότι συνάντησε ένα αναχρονιστικό καθεστώς στον τομέα της Εκπαίδευσης, άρχισε να αναγνωρίζεται με τις ιδέες του και να καταλαμβάνει εξέχουσες θέσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Διηύθυνε Παιδαγωγικές Ακαδημίες και Διδασκαλεία σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Επίσης, ο Παπανούτσος διετέλεσε Γενικός Διευθυντής και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας. Ήταν αφοσιωμένος στο εκπαιδευτικό του έργο και πίστευε πολύ στις ιδέες του.

Ο Παπανούτσος έχει εκφράσει τις ελπίδες του και τις σκέψεις του σε πολλά παιδαγωγικά και φιλοσοφικά βιβλία, σε άρθρα, εφημερίδες, επιστημονικά περιοδικά και ομιλίες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η ενασχόλησή του με τα φιλοσοφικά έργα κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της δημιουργικής του δραστηριότητας. Τα περισσότερα δοκίμια τα έγραψε στη δημοτική γλώσσα της οποίας ήταν υπέρμαχος. Με τη δημοτική εκφραζόταν εύκολα και με ακρίβεια και η γενιά του έμαθε να μελετά και να γράφει φιλοσοφία (όχι μόνο την ιστορία της).

Οι φιλοσοφικές του αναζητήσεις, τον έκαναν να αντιμετωπίσει την εθνική πρόοδο με εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που εισηγήθηκε ο Παπανούτσος εκτείνονται σε μια μεγάλη περίοδο και κυρίως κατά το 1944-1946, το 1950-1952, το 1964-1965 μέχρι και το 1974-1977. Οι βασικότερες μεταρρυθμίσεις που οφείλονται στον Ευάγγελο Παπανούτσο ήταν, μεταξύ άλλων, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στην Εκπαίδευση, η επιμήκυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από εξάχρονη σε εννιάχρονη, ο διαχωρισμός της Μέσης Εκπαίδευσης στις βαθμίδες Γυμνασίου και Λυκείου και η κατάργηση των τελών της Εκπαίδευσης. Το εκπαιδευτικό έργο του Παπανούτσου δέχθηκε έντονη κριτική κατά τη δικτατορία αλλά αργότερα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 στηρίχθηκε στις ιδέες του.



Η συμβολή του Παπανούτσου στην Ελληνική Παιδεία είναι ευρέως γνωστή και αναμφισβήτητα οι ιδέες του για την Παιδεία και τη Φιλοσοφία επηρέασαν αποφασιστικά την ελληνική κοινωνία.

## Πηγές και Βιβλιογραφία

### A. Πηγές

#### 1. Εφημερίδες

*Η Καθημερινή*

*Τα Νέα*

*Το Βήμα*

#### 2. Περιοδικά

Βώρος Φ., «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ως παιδαγωγός», στην: *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (1984), σ. 19-25

Δραγώνα-Μονάχου Μ., «Ε. Π. Παπανούτσος 17.5.1982», στο: *Δευκαλίων*, τ 10, τχ. 33 (1981), σ. 187-188

Κύρκος Β. Κ., «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του», στην: *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (1984), σ. 12-18

#### 3. Οπτικοακουστικά Μέσα

*Όμιλος για την UNESCO Τ.Α.Ε.Ε. Ευάγγελος Παπανούτσος. Παιδαγωγός, Φιλόσοφος, Οραματιστής. 14.5.2013, διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=pn7dG6bAfw4>, ημερομηνία προσπέλασης 25.5.2022*

#### 4. Διαδικτυακές Πηγές

Δραγώνα-Μονάχου Μ., «Παρουσίαση και κριτική βιβλίου», στην: *Ακαδημία Αθηνών*, διαθέσιμο στο: <http://repository.academyofathens.gr/document/626.pdf>, ημερομηνία προσπέλασης 23.5.2022

«Η παιδαγωγική αξία της Ιστορίας σύμφωνα με τον Ευάγγελο Παπανούτσο», στην ιστοσελίδα: *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, 1.12.2009, διαθέσιμο στο: <https://www.istorikathemata.com/2009/12/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 23.5.2022

Νταή Α., Παπαδόπουλος Δ., Σερεμέτη Δ., «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (σύσταση, πρωταγωνιστές, δράση, διάσπαση)», στην ιστοσελίδα: *Researchgate*, 3.2006, διαθέσιμο στο: [https://www.researchgate.net/publication/352380447\\_O\\_Ekpaideutikos\\_Omilos\\_systase\\_protagonistes\\_drasediaspase](https://www.researchgate.net/publication/352380447_O_Ekpaideutikos_Omilos_systase_protagonistes_drasediaspase), ημερομηνία προσπέλασης 13.6.2022

Τσάτσος Κ., «Μνήμη Ευάγγελου Π. Παπανούτσου», στην: *Ακαδημία Αθηνών*, διαθέσιμο στο: <http://repository.academyofathens.gr/keef/index.php/gr/listItems/633>, ημερομηνία προσπέλασης 27.4.2022

## **B. Βιβλιογραφία**

Βώρος Φ. Κ., «Ε. Π. Παπανούτσος: Φιλόσοφος, Παιδαγωγός, Εκπαιδευτικός Μεταρρυθμιστής», στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981

Δημητρόπουλος Ε. Γ. και Καλούρη-Αντωνοπούλου Ου. Χ., *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Αθήνα 2003

Κατσιμάνης Κ. Σ., «Ο Ε. Π. Παπανούτσος ως Κριτικός Φιλόσοφος» στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981

Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, Αθήνα 1974

Κυπριανός Π., *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004

Κύρκος Β., *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος ο φιλόσοφος*, Αθήνα 1989

Κύρκος Β., *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος Ο κριτικός φιλόσοφος και ο αναμορφωτής της εκπαίδευσης. 30 χρόνια από την εκδημία του*, Αθήνα 2012

Μπενάκης Α. Γ., *Μνήμη Ιωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου, (1900-1981), Παναγιώτη Κ. Κανελλόπουλου, (1902-1986), Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου, (1899-1987), Ευαγγέλου Π. Παπανούτσου, (1900-1982), Βασιλείου Ν. Τατάκη, 1897-1986*, Αθήνα 2006

Νόβα- Καλτσούνη Χρ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2010

- Ξύδης Θ., «Το περιοδικό Παιδεία του Ε. Παπανούτσου», στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981
- Παπανούτσος Ε. Π., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1982
- Παπανούτσος Ε. Π., *Γνωσιολογία*, Αθήνα 2002
- Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, Αθήνα 2008
- Παπανούτσος Ε. Π., *Πρακτική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1980
- Παπανούτσος Ε. Π., *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, 1992
- Παπανούτσος Ε. Π., *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Αθήνα 1977
- Παπανούτσος Ε. Π., *Φιλοσοφικά προβλήματα*, Αθήνα 1978
- Σπυρόπουλος Η. Στ., «Ο Ευ. Π. Παπανούτσος και οι αρχαίοι» στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981
- Σταύρου Θ., «Ευάγγελος Παπανούτσος. Φιλόσοφος-εκπαιδευτικός συγγραφέας», στα: *Μελετήματα για τον Ε. Π. Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Αθήνα 1981
- Τριανταφυλλίδης Μ. Α., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη Δημοτικισμός και Αντίδραση*, Θεσσαλονίκη 1988, τ. 6
- Χαραλαμπίκης Χ., *Γλωσσικό Ζήτημα από τον 19<sup>ο</sup> στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Αθήνα 2019
- Χάρης Π., *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα 1986
- Χιώτης Π., *Η Παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Η Περίπτωση του Αδαμάντιου Κοραή και του Ευάγγελου Παπανούτσου*, Αθήνα 1998
- Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001

**Παράρτημα**

Ο Ευάγγελος Παπανούτσος στο βήμα της Βουλής.

Πηγή: <https://www.kathimerini.gr/k/100yk/1031918/psifizetai-o-nomos-gia-tin-ekpaideytiki-metarrythmisi/>

### Περίληψη

Η παρούσα Διατριβή έχει θέμα τον Ευάγγελο Παπανούτσο (1900-1982), τη ζωή του, το έργο του και την εποχή του. Αρχικά περιγράφονται η ζωή του και η εκπαιδευτική του δράση. Ο Παπανούτσος πέρα από εκπαιδευτικός, είχε έντονη δραστηριότητα στο Υπουργείο Παιδείας και γενικότερα στην Παιδεία. Θεωρείται αναμορφωτής της Ελληνικής Εκπαίδευσης και σε αυτόν οφείλεται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Επίσης, ήταν φιλόσοφος και είχε γράψει φιλοσοφικά έργα στα οποία ανέλυε τη φιλοσοφική του σκέψη. Τέλος, περιγράφονται πώς ο Παπανούτσος έχει επηρεαστεί από τους αρχαίους, η σχέση του Παπανούτσου με τον Καζαντζάκη και πώς συγκλίνουν οι απόψεις του Παπανούτσου με τον Κοραή.